
LÂYİHA GELENEĞİ İÇİNDE XVIII.YUZYIL OSMANLI ISLAHAT PROJELERİNDEKİ TESPİT VE TEKLİFLER

Doç. Dr. Ali İbrahim SAVAŞ

Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğr. Üyesi

ÖZET

Türk tarihinde devlet adamları veya ulemâ tarafından kaleme alınan lâyiâ türü eserlerin sayısı oldukça fazladır. Bunlar zaman zaman hükümdarlara takdim edilmiş, devlet ve toplum hayatı hakkında olması gereken genel prensipler, devlet adamlarının ve devlet teşkilatının aksaklıkları kritik bir gözle ifade edilerek, bu hususlarda devlet adamları ikaz edilmeye çalışılmıştır. Bu türün ilk örneklerini, Yusuf Has Hâcib'in 'Kutadgu Bilig'adlı eseri ile Nizâmülmülk'ün 'Siyâsetnâme'adlı eseri teşkil etmektedir. Özellikle bu eserlerin XVI. Yüzyılın sonundan itibaren daha da yoğunlaştığı bilinmektedir. Lâyihaları yazıldığı dönemler açısından iki ayrı grupta değerlendirmek mümkündür: XIX. Yüzyılın başına kadar yazılan ve herhangi bir sipâriş veya görevlendirme olmadan kaleme alınan lâyihalar; XIX. Yüzyılda sipâriş üzere kaleme alınan lâyihalar. Bu eserler ayrıca, muhtevaları açısından da, genel konular hakkında yazılan lâyihalar ve spesifik konulardan bahseden lâyihalar olarak iki grupta değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler :

Devlet adamı, Ulemâ, Lâyiha.

GİRİŞ

Türk tarihinde, devlet adamları veya ulemâ tarafından kaleme alınan eserlerin sayısı oldukça fazladır. Bunlar, zaman zaman hükümdârlara takdim edilmiş ve muhtevâlarının, yaşanan dönemlerin siyâsî yapılarına ve devlet adamı anlayışına ışık tutması sebebiyle de önemli târihî kaynak olma özelliğine sahip eserlerden kabul edilmektedir (*Bursalı, 1332*). Yusuf Has Hâcib' in Karahanlı hükümdârına sunduğu Kutadgu Bilig (*İnalçık, 1966*) ve Nizâmülmülk'ün kaleme aldığı Siyâsetnâme (*Uğur, 1987; Levend, 1962*) adlı eserleri, bu türün ilk ehemmiyetli örnekleri olarak kabul edebiliriz. Bu gelenek, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar sürdürülmüştür. Ancak her dönemin kendine has hususiyetleri, bu geleneğin şekil ve muhtevâsının belirlenmesinde büyük rol oynamıştır. Osmanlı tarihinin her döneminde kaleme alınan lâyhalar ve bu tür risâleler, kendi dönemleri açısından farklılıklar arz etmektedir; Osmanlı devlet ricâlinden devletin istikbâl ve istikrârını düşünenler, özellikle XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kendi devlet ve yönetim düzenlerinin bozulmaya yüz tuttuğunun farkında idiler. Onlar karşılaştıkları bu gelişmeyi, dâ'ire-i adliye, aksâm-ı erbâ'a, erkân-ı erba'a veya anâsır-ı erba'a gibi ilkelere dayanan Osmanlı devlet ve toplum anlayışı çerçevesinde izaha çalıştılar (*Öz, 1997*).

XVIII. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde kaleme alınan lâyhaların en önemli özelliği, herhangi bir sipâriş üzere yazılmamış olmaları ve çözümü kânûn-ı kadîm'in tâvîzsiz uygulanmasında görmeleridir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren kaleme alınan lâyhaların ilk örnekleri ise, bizzat hükümdârın isteği üzere kaleme alınmıştır (TO-EM, Yıl: 7-8, Cüz: 38; Sekbanbaşı, tsz). III. Selim'den itibaren lâyiha ve risâlelerin konuları da farklılık arz etmektedir; meselâ, sebeb-i îmar-ı bilâd; tapu tasarrufu; evkâf hususu vb. XVIII. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde kaleme alınan lâyihalarda, örnek alınması gereken devir Kânûnî ve öncesidir; kânûn-ı kadîme dönülmesi teklif edilmektedir; eskinin tekrar ihyâsı ile problemlerin halledileceğine inanılır; bu yüzden bu lâyiha-

lar içe dönük bir tarzdadır. Fakat daha sonraki lâyihalarda ise, Batıyı örnek alma isteği ağır basmaktadır. Islâhâtlarda temel alınacak model, daha önce devamlı çatışma içinde bulunduğu batı ve onun kültürü olarak gösterilmektedir, yani dışa dönüktür (*Uğur, 1987*).

Mevcut lâyhaları, muhtevaları yönünden başka bir tasnife tâbi tutacak olursak, bunların bazılarının daha genel ve problemleri bir bütün içinde ele aldıkları, bazılarının ise, daha özel ve dar çerçevede işlenen konuları ihtivâ ettiklerini görmekteyiz (*Göğünç, 1980; Sırma, 1981; Gökbilgin, 1971; Halaçoğlu, 1973*).

Osmanlı devlet adamları tarafından kaleme alınan lâyhalar ile ilgili yapılan en derli toplu çalışma, Mehmet Öz tarafından yapılmıştır; ancak bu çalışma, yazarın da ifade ettiği gibi, XVII. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde yazılan lâyhaları kapsamaktadır. Biz bu çalışmamızda, Osmanlı devlet adamları tarafından XVIII. yüzyılda kaleme alınan lâyihalardan bazılarını değerlendirmeye çalışacağız. Bu sözü edilen lâyhaların ışığı altında, söz konusu dönemde tespit edilen problemlerin ve teklif edilen çözüm önerilerinin birbirine yakınlığı ve daha önceki dönemde yazılan lâyhalarla paralelliğinin olup olmadığı incelenecektir.

XV. yüzyıldan XVI. yüzyılın sonlarına kadar olan ve Osmanlı "klâsik devri" olarak nitelendirilen devreden sonra bu düzende değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişime sebep olan bir takım siyâsî, iktisâdî, sosyal ve kültürel gelişmeler söz konusudur. Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılda yayılışının tabîî sınırlarına ulaşmış ve hem denizde hem de karada oldukça kuvvetli rakiplerle karşı karşıya kalmıştır. Uzun yıllar devam eden bu savaşlar insan ve mâlî kayba sebep olmuştu. Transit ticâret imkânlarının kaybedilişi, Amerika'dan gümüş ithali sebebiyle baş gösteren enflasyon, nüfus artışı ve işsizlik, ateşli silahların üstünlük kazanması gibi olaylar, Osmanlı Devleti'nde büyük ölçüde ortaya çıkan problemlerin kaynağını teşkil etmektedir (*Öz, 1997*).

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyıla ise, Karlofça Barışının getirdiği şok ile girdi; ilk defa toprak kaybetmek ve yabancı bir devletin tavassutunu

kabul etmekle, daha önce sahip olduğu müzâkere pozisyonunu büyük ölçüde yitiriyordu. Bu barış, Osmanlı dış politikası açısından da, 1606 Zitvatorok Barışı ile başlayan prestij kaybının daha büyük ve geniş boyutlara ulaştığının bir göstergesiydi. Savaş alanlarında ve barış müzâkerelerinde yaşanan bu başarısızlıklar, Osmanlı Devleti'nin bundan böyle dünyada değişen dengeleri dikkate alması gerektiğini hatırlatıyor ve kafası çalışan devlet adamları, devamlı düşüşe geçen prestij grafiğinin bir an evvel düzeltilmesi hususunda kafa yoruyorlardı. Bunların hemen hepsi, problemin ana kaynağının, bozulan insan faktörünün, özellikle devlet ricâlinin, asker tâifesinin ve devlet mekanizmasının bozulmasına bağlanmakta fakat yukarıda kısaca zikredilen değişiklikler söz konusu edilmemekte; ayrıca, peş peşe gelen mağlubiyetler neticesinde oldukça zarara uğrayan hazine de önemli bir rol oynamaktaydı. XVIII. yüzyılda, mâliyenin bozulmasının mühim sebeplerinden biri olan uzun süreli savaşlar, askerî sorunlara öncelik verilmesini gerektiriyordu. Fakat köklü çözümlere gidilemedi. Bu yüzyıla kadar savaşlar Osmanlı Devleti için muzafferiyet ve ganimet mânâsına gelmekteydi, ancak özellikle bu yüzyıldan itibaren uzun süren savaşlar mâlî bunalımların hem kaynağı, hem de hızlandırıcısı olmuştur (*Cezar, 1986*). Sebepleri daha önceki yüzyıllara uzanan fakat XVIII. yüzyılda daha da ağırlaşan ve altından kalkılamayacak hale gelen problemlerin tespit ve çözümü, devletin istikbâl ve istikrârının temini gibi hususlarda endişe duyan bazı Osmanlı devlet adamları tarafından, daha önce olduğu gibi, bir takım risaleler ve lâyhalar yazılmıştır. Bu risâlelerin yanısıra, yine bazı tecrübeli devlet adamları, kaleme aldıkları eserlerinde yeri geldikçe bu konulara değinmişler ve çözümü hakkında kendi kanaatlerini ifâde etmişlerdir. Ayrıca, XVIII. yüzyılda kaleme alınan sefâretnâmelerde de, Avrupa devletlerine giden Osmanlı elçilerinin o ülkelerdeki yenilikler ve gelişmeler ile alakalı zengin malumata rastlamak mümkündür. Sefâretnâmelerde takdim edilen bu bilgilerin Osmanlı Devlet ricâlinde müessir olduğu da bilinmektedir (*Pakalın, 1983*). Bu eserlerin Osmanlıdaki islâhat düşüncesi-

sine ne derece etkide bulunduğu da ayrı bir çalışma konusu olabilir.

Çalışmamızda sırasıyla, Dâmâd Ali Paşa'nın 'Ta'lîmât-ı hikmet-âyât-ı Şehîd Ali Paşa' (muhtemelen 1710-1716); Dürrî Mehmed Efendi'nin, 'Nuhbetü'l-emel fî tenkîhi'l-fesâdi ve'l-halel' (1773/1774); Canikli Ali Paşa'nın *Tedbîr-i Dev-let-i Aliyye'* (1778/1779) (HhstA, HO, 103, 8b-40b) ve *Tedbîr-i Cedîd-i Nâdir* (1776); Süleymân Penâh Efendi'nin 'Mora İhtilâli Târihçesi ve Penâhi Efendi Mecmu'ası' (1770/1780); Defterdâr Sarı Mehmed Paşa'nın, 'Nesâyihi'l-vüzerâ ve'l-ümerâ' (1714-1717) adlı lâyiha ve risâleleri değerlendirmeye alınmıştır. Bütün bunların yanında, XVIII. yüzyılın en büyük yeniliği olarak kabul edilen matbaanın Osmanlı Devleti'nde kurulmasına önyak olan İbrahim Müteferrika'nın (*Adıvar, 1991*), *Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-ümem'* (1731) adlı risâlesini de çalışmamıza ilâve ettik (*Adıvar, 1991*). Ahmed Resmî Efendi'nin 'Lâyihât' adlı eseri, Virginia Aksan'nın eserinde (Aksan, 2997) değerlendirildiği için burada tekrar söz konusu etmeye gerek duymadık.

Elbette bu risâlelerin dışında, lâyiha türünde olmasa bile, ortaya çıkan problemlerin müzâkere edildiği ve çözüm önerilerinin satır aralarında verildiği bir takım eserler de mevcuttur; bunlara, Ebû Sehl Nu'mân Efendi'nin, 'Tedbîrât-ı Pesendîde' (1753) adlı eseri ile Ahmed Resmî Efendi'nin, 'Hulûsatü'l-i'tibâr' (1781) isimli eseri örnek olarak verilebilir. Ancak, adı geçen eserleri bu çalışmada değerlendirmek, konunun çerçevesi bakımından mümkün olmadı.

Çalışmamızda, lâyhaların yazarları ve muhtevâları hakkında geniş bilgi sunduktan sonra, bunların toplu bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız. Lâyiha sahiplerinin isimlerinden sonra verilen tarihler, eserlerin kaleme alındığı tarihleri göstermektedir.

LÂYİHA VE RİSÂLELER

Ta'lîmât-ı Hikmet-âyât-ı Şehîd Ali Paşa (Sadrazam Dâmâd Ali Paşa, muhtemelen 1710-1716) dürüst ve teşkilatçı fakat kan dökücü vezîr-i a'zamlardan olan Ali Paşa, Hacı Hüseyin Ağa'nın

oğludur ve İzniklidir. II. Ahmed zamanında İstanbul'a gelmiş ve saraya alınmıştır. II. Mustafa zamanında, Silahdâr Ali Paşa'ya intisap etmiş ve aynı şahıs tarafından, saray teâmüllerine aykırı olarak has odaya alınmış ve pâdişâhın sırkatibi olması sağlanmıştı. 1709 yılında III. Ahmed'in kızı ile nişanlandı ve vezirlik pâyesi ile saraydan çıktı. 1713 yılında da sadâret makamına getirildi ve 1716 yılında Petro Varadin (Petervardein) muhârebesinde alından kurşunla vurularak şehid oldu (*Süreyya, 1311; İA, 1978*). XVIII. yüzyıl Osmanlı tarihinin önemli devlet adamlarından Dâmâd (Şehid) Ali Paşa, uzun yıllar devlet hizmetinde bulunmuş ve devletin yüz yüze olduğu problemlere bizzat şahit olmuştur. Son derece yetenekli ve sadâret yıllarında problemlerin üzerine korkusuzca yürüyen Ali Paşa için Mustafa Nuri Paşa şunları söylemektedir:

"Şehîd Ali Paşa ilm ü fazl ile ârâste ve istikâmet ü salâh ile pîrâste olup, hele ahz-ı rüşvet mâddesi begâyet menfûri olduğundan yeniçeri ağalarının hîn-ı nasbında sadr-ı a'zamlara ve zâbitân-ı askeriyenin yeniçeri ağalarına viregeldükleri hedâyâ-yı mu'tâdeyi bile ref u ilgâ ve her tarîkce ehl ü erbâbının intihâbı hususuna i'tinâ idüp, adâlet ve hakkâniyeti mutazammın kendi kalemiyle bi'l-cümle vilâyâta ta'lîmâtlar irsâl ve umûr-ı muhtelle-i devletin tashih ve hey'et-i sâbıkasına ircâ'ı emrinde bezl-i iktidar eyledi" (*Paşa, 1284*).

Daha sonra görüleceği gibi, Ali Paşa'nın kaleme aldığı ve elimizde olan risâlesi her ne kadar 'Ta'lîmât' olarak adlandırılrsa da, dönemin problemlerini açık bir şekilde ifade etmiş ve düzeltilmesi yolunda tekliflerde bulunmuş olmasından muhteviyâtının bir ıslâhât projesi mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Ali Paşa eserinde, diğer lâyihalarda olduğu gibi doğrudan doğruya problemleri sıralamamaktadır; bunları daha ziyâde tavsiyeler (tâlîmat) mâhiyetinde ifade ederek, üstü kapalı olarak hem problemlere işâret etmekte ve hem de çözüm yollarını göstermektedir. Ali Paşa, sadrazam olması sebebiyle, bu yazdıklarının aynı zamanda büyük ölçüde uygulayıcısı olmuştur.

Ali Paşa, eserinin ilk cümlelerinde, nefis mu-

hâsesinin ehemmiyetini vurguladıktan sonra, sosyal statüleri ne olursa olsun, insanlara eşit davranılmasının gerekliliğini ifade etmektedir. Devam eden cümlelerde, herhangi bir şekilde suçlanan devlet adamlarının, konu vuzûha kavuşmadan mağdur edilmemelerini ihtar etmektedir Ali Paşa risâlesinin başlarında, 'Nesâyihu'l-vüzerâ ve'l-ümerâ' adlı eserin yazarı Defterdâr Sarı Mehmed Paşa'dan kelimesi kelimesine iktibaslar yapmakta ancak bunu belirtmemektedir. Hukukun uygulanmasında, zengin-fakir ve yönetici-yönetilen ayrımının yapılmamasını söyleyen Ali Paşa, takip eden cümlelerde, bazı ahlâki kuralları hatırlattıktan sonra, sadrazam kapısının halka devamlı açık olması ve halkın yetkililere ulaşmasının kolaylaştırılması gerektiğini savunmaktadır. Sadrazamın, 'en-nakdu hayrun mülâhazasiyle ibn-i vakt olmayup, nefsi için tahsîl-i hazîne ve tertîb-i defîne me'mûlından " uzak olmasını ve onun asıl görevinin, 'mizâc-ı mülke âriz olan za'f u fütur için tedârik-i ilâca' kafasını yorması gerektiğini vurgulamaktadır. Erbâb-ı rüşvete düşmanlığı ile bilinen Ali Paşa, uzun cümlelerle rüşvetten kaçınılması gerektiğini risâlesinde sık sık tekrar etmektedir; çünkü rüşvet, mezâlimin mebbe'di ve bütün kötülüklerin menşe'i ve menba'idır. O'na göre rüşvet, öyle bir 'ma'den-i fesâd'dır ki, ehl-i İslâm için bundan daha büyük belâ ve 'hedm-i esâs-ı dîn ü devlet'e sebep olacak daha tehlikeli bir hastalık yoktur. Sadrazam, rüşvete 'kûşe-i çeşm' ile 'niğâh-ı iltifât' etmemelidir. Bir mansıbı hak edenlerin, fakir olsalar bile bu göreve getirilmelerini ve yükselmelerinin sağlanmasını, haklarında soruşturma yapılırken garaz sahibi olmayan dürüst insanlara sorulmasını ifade ediyor. Ali Paşa'ya göre, rüşvet ile mansıp verilmesinin, 'emvâl-i re'âyâ' ve 'sükkân-ı vilâyet'in yağma edilmesine izin verilmesi mânâsına gelmektedir. Mansıpların, hak ve bâtlı bilen ve içinde Allâh korkusu olan 'hükümet recüline' verilmeli ve zâlim, câhil ve anlayışsız kimseleri bundan uzak tutmak gerekmektedir. Ali Paşa, taşra teşkilatlarının da devamlı kontrol altında tutulmasını söylemektedir. Verilen mansıpları tecessüs etmek zarureti vardır ve bir iki şikâyet sebebiyle bir vâliyi azletmek

doğru değildir. Bu şikâyetler olduğunda, bunlar uyarılmalı, bu uyarılara uymadığı hakkında tekrar şikâyetler vuku' bulursa azledilmelidir.

Vilâyetlere ve beldelere kesin emirler gönderip, 'kapusuz ve bacasuz gezüp, re'âyâ ve zu'afâ üzerelerine konup ve göçüp, meccânen yem ve yemeklerine' el koyan, bunlarla yetinmeyip onları haraca kesen 'haşerât'ın mutlaka cezalandırılıp ortadan kaldırılması çok büyük ehemmiyet arz etmektedir. 'Hükkâm-ı memâlik' kapılarında, nereden geldikleri belli olmayan 'levendât haşerât' ı istihdâm olunmamak ve yetkililere, 'kavm ü kabilesi' belli, 'ma'lûm-ı dîn ü îmân' olan 'ağavât' ve 'hüddâm' istihdâm etmelidirler. Re'âyânın, vermekle mükellef oldukları vergilerinden başka yeni mükellefiyetler ile taciz edilmemesini ve bunun ivedilikle halledilmesi gerektiğini ifâde eden Ali Paşa, bu tür 'muhtesât-ı zulmiyye' ve 'bid'at-ı seyyi'e' yi âdet haline getirmekten kaçınılması gerektiğini vurgulamaktadır. Nihâyeti olmayan 'me-fâsid-i asr'ı, âhiret kaygısının unutulmasına ve nefsin istediği her şeyi yapmaya bağlamaktadır. Gerekli tedbirleri alıp, hazine gelirlerinin artmasını ve harcamaların azaltılmasını teklif etmektedir. Devlet ricâlinin beytûlmâlde olan hisseleri, onların geçimlerini sağlayacak kadardır ve 'bey-tü'l-mâl-i müsîmîn' kimsenin 'mülk-i mevrûs'ı değildir. Bu sebeple, son derece itinâlı olmak gerekir.

Âciliyet kesbeden hususlar sadece kadınlara ve muhtesibe havâle edilip geçilmemelidir; 'narh-ı rûziyye' ye ihtimam gösterilmelidir. Şehrin güvenliği, yeniçeri ağasına, asesbaşya ve sübaşya emânet edilmeli ve bunlar da gerektiği gibi teftiş edilmeli, sık sık uyarılmalıdır. Bütün işleri ehline vermekte büyük fayda vardır; bunlardan en önemlisi de devletin nizâmının temin edilmesidir.

Hukukî anlamda, bir kimseye gereken ne ise yapılmalı ve bunun uygulanmasında, rüşvet, acıma ve ricâ gibi hususlar engel teşkil etmemelidir. Ağalık, dizdârlık ve alaybeylikleri müstehakkına verildiği gibi, ölüm ve azlını icap ettiren husus bulunmadıkça azledilmemelidirler.

Paşa, paranın mutlaka denetim altında olmasına dikkat çekmektedir. Haftada bir tatile riayet

edilmesini hatırlattıktan sonra, bir kimseye mahlûlât düşmedikçe hazineden ödenmek kaydıyla vazifelendirme yapılmamasını; İstanbul ve civarındaki gümrüklerden alınan vazife mahlûlâtını ve mahlûlâtan verilmesi halinde ise, sadece bir kısmının verilmesini, kalan kısmını hazineye verilmesi gerektiğini ifâde ediyor. Cihet tevcihi, 'mu'temed-i aliyye' olan herhangi bir kadının veya vâlinin arzı olmadıkça verilmemelidir, aksi takdirde suistimallerin olması muhtemeldir. Verilen timar ve mâlikânelerin mutlaka deftere kaydedilmesi gerekir; zira, yeni fethedilen toprak 'feth-i cedîd' olmadığı için defter hârici kalması zaten muhtemel değildir. Hudut ve toprak konusundaki anlaşmazlıklar mutlaka önemsenmeli ve bunlar iyice tetkik edilmeden deftere kaydedilmemelidir; bu büyük hâdiselere sebep olabilir. Düşmanın ahvâlini çok iyi bilinmesi gerektiğini söyleyen Ali Paşa, serhadlerde bulunanların bunu takip için casus göndermesini salık veriyor. Serhadlerde olan kalelerin bütün ihtiyaçlarının tespit ve karşılanması için özel adamlar vazifelendirilmelidir. Bütün bunlar barış zamanında yerine getirilmesi gereken hususlardır. Kalelerde mevcut mühimmâtı, gereksiz yere şenlik bahanesiyle israf etmemek lâzımdır. Serhad kalelerinin muhafazası için, dirayetli ve 'darb-ı şimşîr' sahibi vezirler ve emirler tayin edilmesine ihtimam göstermek lazımdır. Ali Paşa'nın serhad kaleleri ile alakalı en kayda değer teklifi ise, bu kalelerde olan neferâta mevâciblerinin nakden ödenmesi teklifidir; bu teklife sebep olarak da, ocaklık malından ve havâle yolu ile gönderildiği takdirde, bunun yarısının bile neferâta ulaşmadığını, ağaların, kethüdâların ve zâbitlerin bu mevâcibleri yemesini göstermektedir. Bu ise, neferâtın ezilmesine ve yok olmasına sebep olmaktadır. Neferâtın sık sık yoklanması gerektiğini vurgulayan Ali Paşa, yoklamaya giden memurun dindâr, perhizkâr ve mu'temed-i aliyye olması lüzumuna işaret etmektedir; zira, 'neferât ağaları ve zâbitleri kendüye bir kaç akçe ri'âyet iderler, mu'temed olmadığı halde ol akçeyi kabul ve neferâtın nisf mertebesi dahi nâ-mevcûd ise, mevcûd olmak üzere kayd ider..' Bazı yerlerde vâlilerin, vilâyetlerinde olan kalelere, as-

kerleri denetlemek için mübaşir göndermeyi ve hem kendileri hem de mübaşir için bir miktar akçe almayı âdet edindiklerini söyleyen Ali Paşa, bunun ise neferâtın âileleri için ayrılmış bir senelik ihtiyaçlarından verilmektedir. Böyle gittiği takdirde neferâtın mevâcibe mazhar olması mümkün değildir. Bunu izâle etmek için ferman-ı şerif gönderilmeli ve sıkı sıkı tenbih edilmelidirler.

Ali Paşa insanları dört gruba ayırmaktadır ve bunların her birinin bir diğerine ihtiyacı vardır ancak üstünlüğü yoktur; ehl-i zirâat, bunlar olmasa insanların hayatlarını idâme ettirmeleri mümkün değildir. Tüccâr ve sanat erbâbı olmasa, âlât u esbaba çâre olmazdı; ulemâ-i İslâm olmasa, insanlara Allâh'ın varlığını, emir ve hükümlerini, ibâdet ve tâ'atı kimse öğretemez ve bildiremezdi. Bu aksâm-ı erba'a son derece mühimdir ve bunların sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürebilmeleri için gereken her şey yapılmalıdır.

Nuhbetü'l-emel fî tenkîhi'l-fesâdi ve'l-halel (Reisü'l-küttâb Dürrî Mehmed Efendi, 1773-1774): Dürrî Mehmed Efendi, muhtemelen 1736 yılında Kayseri'de doğmuştur. Eğrikapılı nakkâş-başı Mustafa Ağa'nın oğludur. 1751'de dîvân kalemine girdi; 1768'de, kâtibi ve daha sonra dîvân-ı hümâyûn kisedârı oldu. 18 Mart 1774'de Abdülkerim Efendi maiyyetinde Ruslarla barış görüşmelerini yürütmek için Bükreş'e gönderildi. Temmuz 1782 yılında tezkire-i sâni ve sonra mektupçu olmuştur. 1790 yılında Zîştovi'ye murahhas olarak tayin edilen Berrî Abdullah Efendi maiyyetinde murahhas-ı sâlis olarak görevlendirildi. Aynı yıl piyâde mukâbeciliği, rûznâme-i evvel ve defter emini görevlerinde bulundu. 23 Muharrem 1209 (20.8.1794) günü re'îsü'l-küt-tâb oldu. Aynı yılın Aralık ayının 24- günü vefat etmiştir. Dîvân işlerinde son derece becerikli, dürüst ve sakin mizaçlı bir insan olarak bilinmekteydi (*Süreyya, 1311; Resmî, 1269; Paşa, 1284; Ak-tepe, 1981*).

Dürrî Mehmed Efendi risâlesinin başında, isim vermeksizin memuriyet hayatından kısaca bahsetmektedir; evvelâ aylarca mektûbi-i sad-ra'zamî olarak görev yaptığını ve bu görev esnasında gizli açık işlere vâkıf olduğunu ve bunların

halli için uğraş verdiğini; daha sonra baş halifelik rütbesine tayin olduğunu ve dört sene bu görevde kaldıktan sonra mektubçuluk mansıbının verildiğini, bunun akabinde ise, altı sene kadar mâliyede mevkûfatçılık ve kâtiplik görevlerinde bulunduğunu ve son olarak da, dîvân-ı hümâyûn tezkireciliği yaptığını belirttiikten sonra, Devlet-i Aliyye ile Rusya arasında altı yıl süren (1768-1774) savaş esnasında meydana gelen huzursuzluklar, 'anâsır-ı erbâ'a' olarak adlandırdığı sınıflardan (vüzerâ) ricâl-i devlet, askerler, re'âyâ ve hazinenin nasıl bozulduğunu endişe ile izlediğini vurgulamaktadır. Cism-i devletin mâye'ül-kıyâmı olan askerî taifesi, re'âyâ ve beytü'l-mâl ve diğer hususlar tez elden düzeltilmediği takdirde, bu hastalıkların giderek 'emrâz-ı müzmine' halini alacağını belirten yazar, bunlara çare bulma endişesi ile 1187 (1774) senesinin sonunda bir mukaddime, bir hatime ve bir kaç vech'den -yedi vecholuşan bir risale yazmaya başladığını ve bunu 'Nuhbetü'l-emel fî tenkîhi'l-fesâdi ve'l-halel' olarak adlandırdığını ifâde etmektedir. Yazar lâyhâsının Mukaddime'sinde, Osmanlı Devleti'nin Allah'ın dinine yardım etmesi ve bu uğurda mücadele etmesi sebebiyle uzun yıllar her yönden güçlü olduğunu, ancak, zamanın geçmesiyle bu gücün kaybolduğunu vurgulayarak, bunun sebeplerini, bir taraftan devlet adamlarının rehavete alışmasına bağlamakla birlikte, diğer taraftan da Allah'ın bir tak-dîri olduğunu, bir insan hayatında görüldüğü gibi, devletler için de her kemâlin bir zevali olduğunu vurgulayarak, organizmacı tarih anlayışı ile ifâde etmeye çalışmaktadır. Yazar burada ilginç bir tarzda, ilim erbabının ve 'sâhib-i şu'ûr-ı dirâyet-engiz sinn-i vukufa dühûlün tefrîk u temyîz idemeyüp, 'meskûtun anhu kaldığından' gerekli tedbirlerin alınmadığından ve bu konuda yazılmadığından şikâyet etmekte ve bunun son derece ihmâl edildiğini ifâde etmektedir. Osmanlı Devleti'nin Hicrî 700'de kurulduğunu ve zamandan 950 ve 1000 tarihlerine kadar olan süreyi 'kurûn-ı selâse' olarak nitelendirmekte ve bu zaman diliminde yaşayanların faziletlerinden bahsetmekte ve bundan sonra 'sinn-i vukuf un vaktinin muktezâsınca ahâli-i devlet rahata alışmış, devlet de düşmanları ile

dostluklar ihdas etmeye başlamıştır. Bu zaman diliminde meydana gelen savaşlarda bazan galibiyet bazan da mağlubiyet olmuştur. 1000 tarihinden bu yana, düşmana karşı her yönden üstün olma tavrının tekrar kazanılması ricâl-i devlet tarafından denenmiş ise de, 'irâde-i ilâhiyye' gereği insanın buna gücünün yetmediğini, ellerinde bulunanı muhafaza ile yetinmişler ve barış zamanında ülkede görülen karışıklıkları ve fesadı izâle etmeye çalışmışlardır. Ancak, bu 'sinn-i vukuf da, meydana gelen ve uzun yıllar süren savaşlar, hazine, mühimmat ve askerın perişan olmasına sebebiyet vermiş, bu da 'vücûd-ı devlet' in zaafiyetine yol açmıştır. Ancak, daha önceki zaman diliminde (kurûn-ı selâse), 'ukelâ-yı müdebbirân' ve 'hayr-hâhân-ı sadâkat-nişân' olanlar her asırda, hulûs-i kalble devlette meydana gelen problemleri sakla-mayıp, sadrazamlarına iletmişler, onlar da buna kulak vererek bu durumdan pâdişâhu haberdar etmişler ve teklif edilen tedbirleri arzetmişlerdir. Bu şekilde, meydana gelen problemleri bertaraf ederek, devletin sıhhat u selâmetine çalışılacağı söyleyen yazar, Rusya ile yapılan savaşın altı sene devam ettiğini ve bundan dolayı, ülkede hasar, re'âyâ ve ricâl-i devlette zafiyet ve hazinenin de büyük zarar gördüğünü vurguladıktan sonra, 'ilâc-ı vâkı'a pîş ez-vukû' bâyed-kerd' ifâdesini kullanarak, bu barış anında zamanı iyi kullanarak meydana gelen problem ve aksaklıkların giderilmesi ve tez elden tedbir alınması gerekmektedir.

Hazineyi, bir devletin 'midesi' olarak tanımladıktan sonra, hazîne-i âmirenin her türlü müdahaleden uzak tutulması gerektiğine işaret etmektedir; zira, bu problemin halli diğer problemlerin çözülmesinde büyük önem taşımaktadır. Hazinenin düzeltilmesi için bir kaç seneye ihtiyaç olsa da, bunun uzun zaman alacağını hiç düşünmeden işe başlamak gerekir.

'Vech-i Evvel' bölümünde, öncelikle hazinenin doldurulması, hazine harcamalarının layıkıyla yapılması, lüzumsuz harcamalardan kaçınılması, emânetin ehline verilmesi ve rüşvetin kesinlikle önlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hazine için toplanacak olan paranın, kesinlikle fakirlerden, yetimlerden ve gelir düzeyi düşük mâlî

olarak zayıf olan insanlardan alınmamasını, aksine (muktezâ-yı kitâb-ı mübîn)'e uygun olarak toplanmasını ifâde etmektedir. Hazine harcamalarında ise, harcama yapılmadan önce bunların özenle tetkik edilmesini ve lüzumsuz yere yapılan harcamalardan kaçınılmasını ve bu husus için de, görevlendirilecek olan insanların ehil insanlar olmasını, devlet kademelerinde görevli olan büyük küçük bütün memurlardan 'erbâb-ı rüşvet ve ubûdiyyet eşkiyâları'nın hepsinin görevden alınmasının dışında bu hususa pâdişâhın bizzat ve devamlı nezâretini önermektedir.

Vech-i Sâni'de, mevâcibât-ı askeriyye'nin ve vezâyif-i du'â-gûyân'ın itidali çok aştığını ve bunların tenzilinın lüzumuna ve yeniden düzenlenmesine işaret ettikten sonra, vuku bulan mahlûlât terfilerinin yalnız hak edenlere verilmesine azami dikkat edilmesi gerektiğini söyleyerek, özellikle ulufe ve vezâyif tevcihinin asgari tutulması gerektiğini şöyle ifâde etmektedir:

"...zira, işbu sefer takribi ile dergâh-ı âli yeniçerileri ve sâ'ir piyade ocaklarında hadden bîrûn esâmeler hadis olup, ma'a hazâ ekserisi sâhibsüz ve nice kimesneler yedlerinde ikişer üçer mev-cûddur. Bu makûle esâmeler, bâ-fermân-ı âlî a'yân tâ'bîr olunur ağa serkisine kalkup ve kışlalarda vîrilmemek ile tahfif u tenziline ve serhadlerde kati çok esâme vardır, amma ashâbı yoktur; bunların dahi tashîh u temyîzine ihtimam oluna! Bu sûretde kânûn-ı kadîm ele alınıp, ocaklarda yol ve erkâna ri'âyet ve içlerinden hizmet iderek, Sultân Süleyman aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân kânûnı üzre yolu gelüp ve yâhud seferde mecruh olup, tekâ'üdlük bu cihette dikkat ve bu misillü tekâ'üd-lük ulufesi kat'â alınıp satılmamak ve işbu sınıfa mahsûs-ı maksûr olmak ve mürûr-ı ezmine ile bu makûle esâmeler ibâd-ı âhara geçmeyüp, mahlûl-leri vukû'ında iki akçe icâriyyesi ocak ihtiyarlarına geçmek üzre ber-sûret-i hasene ile tanzîm ve küsûri hazîne-mânde ola!" (Dürri, 6b-7a)

Bu ifâdelerden sonra, ubûdiyyet ismi altında veya başka bahanelerle alınan rüşvet konusunu işlemektedir; ancak ifâdelerinde bunun tamamen kaldırılması hususunda çok itinalı davranmaktadır:

"Amma yeniçeri ağası olan zâtdan dahi câ'ize-i mu'tâdesinden mâ'adâ bir nesne alınmamak ve ağa olan zâta dahi Âsitâne'de ve serhadlerde istihdam ideceği ağa ve efendilerden ve sâ'irden kânûn-ı kadîm-i ocak olan câ'ize-i mu'tâdeden fazla ubûdiyyet nâmı ve ahar bahane ile bir habbe aldırılmamak veecessüs olunup, ba'de't-tahkîk cesaret idenin cezâ-ı meşrû'ı, ale'l-fevr icra olunmak üzere yol ve erkânlarına ri'âyet olunarak istihdam..." (Dürrî, 7b-8a)

Yazar, esâmenin tamamen kaldırılmasını Sultan II. Mahmud'a teklif eden Alemdar Mustafa Paşa'dan çok önceleri bu problemi görmüş ve müzminleşmeden düzeltilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ancak müzminleşen bu problemin halli, yeniçeri ocağının ortadan kaldırılması ile mümkün olmuştur.

Askerlerin elbiselerinin yenilenmesini ve bu şekilde re'âyâ ve esnaftan ayrılmaları gerektiğini vurgulayan yazar, bunun önemli bir husus olduğuna işaret etmektedir. Tevcihâtları sadrazamın elinde olan sipâh, silâhdâr, cebeci, topçu, top arabacı ve diğer gümrük mukâta'alarından olan vazifelerden, ocaklı yevmiyelerinden dolmuş tekaüd-lerin, o gün carf olan kurallara uygun olarak mahlûlâtтан iki akçe ihbariyelerinden, sipâh, silâhdâr ve du'âgûyânın ücretlerinin yarısı veya üçte biri hazineye kalmalı ve bu hususta rica ve şefaattinlen memelidir. Her hangi bir kimsenin mahlûlu, akrabasından birine devredilmemelidir; bunların her birinin vazifesi vardır ve ihtiyaçları yoktur. Gayeleri fazla mal edinmektir. Böylece mahlûlât, kanuna uygun bir şekilde tevcih edilmelidir. Du'âgûların mahlûllerinin (on akçe), beş akçesi kural gereği hazineye kaldığı halde (ziyâdet-i adem-i ruhsat), bu şahsın dilekçesine istinaden, uygunsuz olarak takas edilmekte ve beş akçeyi tekrar geri almaktadır. Böylece hazineye hiçbir şey girmemektedir. Ocaklı yevmiyesinden dolan esâmelerde de iki akçe ihbariyesinden geri kalanı hazineye kalması gerektiği halde, aynı şekilde hazineye girmemektedir. Her ihtiyaç sahibine ihtiyacı olan miktarla akçe tevcih edilmelidir; zira, insanların çoğunluğu çalışmak ve kazanmak yerine, ocaklardan, mukâta' alardan ve gümrüklerden

geçinmeye başladılar; bunların çoğu 'koltukçu' ve 'oturakçı' olan tembел kimselerdir. Bu vazifeler ve esâme pâdişâhın atıyyesi olduğu halde, 'hîn-i iktizâ' da seferlere katılmazlar. Binbaşlıları sıkılırsa, kimi esnaf olur ve kimi de dâire halkı ile çekip giderler ve savaşa katılmazlar.

Vech-i sâlis'te ise Dürrî Efendi Anadolu ve Rumeli'nde bulunan menzillerin problemlerini dile getirmekte ve bunların amacı dışına çıkması sebebiyle, bunların bu haliyle korunmasının ise, mâli külfetler getirmekte olduğunu ve bunun da halkın zarar görmesine sebebiyet verdiğini söylemekte. Ve bu problemin çözümü için şunları teklif etmektedir:

"Bunun dahi nizâmı şu vechle olur ki, umûr-ı mühimmenin elzemi zuhur itdükde, meselâ esrâr-ı Devlet-i Aliyye'den bir emrin serhadlerden veyâhud mahall-i sâ'ireden istihbar u isti'lâmı için veyâhud mevâdd-ı sâ'irenün temşiyet ü istikmâ-li muktezâ oldukda, bir Tatar veyâhud bir Çukadâr veyâhud dâ'irelü sağır ü kebîr bir me'mûr ve mübaşirin irsali geldükde, mevkûfâda mukayyed olduğu üzere ve belki zamanımıza göre daha dikkatli olarak gidecek âdemin kadrine göre menzil ahkâmı virile." (Dürrî, 9b-10a)

Bunun dışında, ücretli ücretsiz, devlette görevi olmayan voyvoda, mültezim ve a'yânların adamlarına ve kendi işlerini takip için gelen diğer kimselere menzil ahkâmı verilmemeli diyen yazar, bunların menzil atlarını kullanmaları sebebiyle, mîrîden belirlenen menâzil imdâdiyesi kifayet etmediği gibi, salyâne ile verdikleri imdâdiyeleri vâki olmamıştır; bu nedenle bu yörelerin ahalisi perişan olmuş ve büyük zarar görmüştür. Eğer menzil ahkâmı teklif edildiği şekilde düzenlenirse, yukarıda zikredilen ve devlet görevlisi olmayan kimseler, her yerde ücret ödemek ve kira vermek zorunda kalacaklar ve böylece re'âyâ ve berâyâ bu tür yükümlülükten kurtulmuş ve rahata ermiş olacaktır.

Vech-i râbi'de de yazar, tekâlif-i şâkka yüzünden köylerinden ve mezralarından göç ederek kasaba ve şehirlere gelen ve buralarda yeni bir iş tutan insanların problemini dile getirmekte ve çözüm yolu göstermektedir. Evvelâ, tekâlif-i şâkka

kaldırılmalı ve mukata'a, ze'âmet, umarların ve cizyelerin seneden seneye fazlaşan iltizamları sebebiyle ezilen halkı buldukları yerde tutmak ve ziraat ile uğraşmalarını temin ve teşvik için, en az üç sene öncesine ait iltizâmât ve cebâbet-i cizye gibi hususları açıklığa kavuşturmaya, bundan sonra bunu ölçü alarak tanzim etmeye, bunların artmamasına ve devamlılığına ihtimam göstermek gerektiğini söylemektedir. Tekâlif-i mezâlîm çoğaldıkça, re'âyâ tahammül gösteremez bir hale gelmekte ve bu sebeple, köy ve mezralarını terk ederek, kasaba ve şehirlere akın etmektedir. Tekâlif-i şâkka kaldırılır ve bu konuda yapılan düzenlemeye uyulması hususunda gereken yerine getirilir ve aksi davranışta bulunanlar cezalandırılırsa, bu duruma kanaat getiren insanlar tekrar geldikleri yerlere geri dönerler ve ziraat ile uğraşmaya başlarlar. Bu yolla şehirlere göç önlenmiş olduğu gibi, göç sebebiyle şehirlerde baş gösteren istihdam problemi halledilmiş olur ve ekilmeyen araziler tekrar sahiplerini bulur. Yazar, bu yolla elde edilen faydalardan en önemlisi olarak da, hazinenin karlı çıkmasını göstermektedir.

Vech-i hâmis'te yazar, memâlik-i mahrûse'de ra'yyet denilince hemen ehl-i zimmet anlaşıldığından, bir kazanın tekâlifine yalnız ehl-i zimmet katlanamamaktadır ve bu yüzden perişan olmaktadır. Bunun sebebi ise, her kaza, köy veya kasabada oturan ehl-i İslâm'ın hepsi Ashâb-ı Dirlik'tendir; bunlardan vergi talep olduğunda, yeniçeri, cebeci, sipâh veya silâhdâr olduklarını ifâde ederek vergi vermekten kaçınmakta ve başka dirliklerinin de olması sebebiyle memleketlerinde zulüm işleyebilmektedirler. Bunların gün geçtikçe sayılarının fazlaşması, kontrol edilmelerini zorlaştırmaktadır. Bunun çözümü de, bunların ağaları ele alınmalı ve barış esnasında, askerî ve askerî olmayan kesin olarak ayrılmalı; bir kimse başka bir askerî zümreye, rica ve himmet ile alınmamalı ve bu sürekli denetlenmeli ve askerlere gerekli savaş levâzımâtı verilerek talim yaptırılmalı ve böylece meşgul edilmelidir. Serhadlerde bunlar için nöbet çıkarılmalı ve zabitelerinin sürekli serhadlerde dolaşmaları sağlanmalıdır. En fazla dikkat edilecek husus ise, ulufe ve ta'yînâtların za-

manında ödenmesidir. Bu tedbirler alındığı ve üç sene ocaklara yeni katılımlar önlendiği takdirde, beş sene sonra yeni bir asker taifesi meydana getirilmiş olacaktır.

Vech-i sâdis'te Hazîne-i âmire'den nakdî olarak atıyye ve mevkuf ihsan olunan ricâl-i devletin ihtiyaç fazlası harcamalarının tadrîcî olarak kaldırılması hususu söz konusu edilir. Bu teklifin sebebi ise şudur: devlet ricalinden geliri meselâ beş kîse olanın, yiyeceklerin ve eşyanın ucuz ve bol olduğu zamanlarda harcamalarına yeterli iken, gümüş ve altının pahalılaşması ve paranın değer kaybetmesiyle, beş kîse harcayarak aldıklarını on kîseye alamaz olmuşlardı. Bu sebeple, Devlet-i Aliyye, herkesin haline göre ücret takdir ederse, hazineye zarar gelmez.

Yazar bu anlattıklarına rağmen, o günlerde insanların müptelâ oldukları gösteriş ve lüks tutkularını tenkit etmektedir. Bu tür bir hayat tarzı aldıkları ücret ile mümkün olmadığından, normal hayatlarını bu yolla zarara sokanların savaş esnasında da parasız kalmaları söz konusudur. Herkes haline, vaktine göre yaşamak ve giyinmek zorundadır; bunu devlet kanun yoluyla sağlamalıdır. Herkes ihtiyacı kadar hizmetli bulundurmak zorundadır ve birisinin hizmetlisi, ağasının veya efendisinin müsaadesi olmadan başka birisinin emrine girmemelidir. Barış anında israftan kaçınan ve gayesi mal yığmak ve gösteriş içinde yaşamak olmayan insanlar, savaş anında da israftan kaçınacaklar ve kendi geleceklerini değil devletin geleceğini düşüneceklerdir. Bu azim ve tertip, içte ve dışta olan devlet düşmanlarının heveslerini kursaklarında bırakacaktır.

Vech-i sâbi'de ise Dürrî Efendi', eyâlet askerlerinin düzeninin bozulduğunu ve bunların hâlet-i ûlâsı'na irca edilmesini teklif etmektedir. Bunu temin etmenin yolu olarak şunları ifâde etmektedir: 1699 yılından önce ve sonra, eyâlet askerlerinin nizâmı bozulduğunda, bir kimsenin eşkinici, ze'âmet ve timar mahlûl olduğu zaman, kânûn-ı kadîme riâyet olunarak, bu durumda ancak sancakda ve alaybeyi bayrağı altında yaşamak şartıyla tevcih verilmekte ve kesinlikle yabancıya verilmemekteydi. Bu kimselerin çocukları olmadığı

takdirde ise, mülâzemetlerine verilmesi kânun gereği idi. Böyle bir düzenleme otuz kırk sene kadar uygulandığı için, mîrî levendât askerlerine ihtiyaç duyulmamış ve eyâlet askeri güzel hizmetlerde bulunmuş ve problem doğmamıştır.

Hatime kısmında ise yazar bütün bu anlatılanların, kaba bir çerçevede verildiğini ve bu risale ile neyi murâd ettiğini kısaca özetlemektedir. Yazara göre, Rusya, 1768-1774 yılları arasında meydana gelen söz konusu savaştan karlı çıkmış olsa bile, hâlâ Osmanlı mülküne olan hırsını muhafaza etmektedir. Bu sebeple, Osmanlı Devleti bu risalede vurgulanan problemlere karşı yazarın getirdiği çözüm önerilerini veya daha münâsîp önerileri bir an evvel kuvveden fiile geçirmeli; mühimmat, cephane, tophane, tersane ve asker taifesinin, bu öneriler doğrultusunda mutlaka bir nizâma kavuşturmalıdır. Özellikle, serhadlerdeki problemlerin bir an evvel giderilmesi gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nin bütün bunlara tevessül ettiği görülür ve ülkede adaleti temin yolunda adımlar atmaya başlarsa, Rusya'nın söz konusu barış ile elde ettiği kâr sifira inecek ve bütün bunları gören Rusya ve diğer komşu devletler, Osmanlı mülküne göz dikemeyecek ve özellikle Kırım elden çıkmayacaktır. Osmanlı Devleti, bu barış zamanını iyi kullanmalıdır; beş on sene içinde, savunma için gerekli bütün şartlar yerine getirilmeden, hazine tekrar düzeltilmeden ve askere yeniden bir düzen vermeden yeni bir savaşa girmemelidir. Problemlerin nelerden neşet ettiğini, şer'-i şerîfi göz önüne alarak araştırmalı ve çözüm yoluna gitmelidir. Dürrî Efendi, bu anlattıklarını teyit etmek için Selahaddîn Eyyûbî'yi örnek vermektedir; Selahaddîn Eyyûbî'den önce, o zamanın melik ve devlet adamlarının beceriksizliği sebebiyle, Frenkler, Şâm ve Kudüs dahil olmak üzere o civarda bulunan kaleleri ve toprakları almışlardı. Ancak, Selahaddîn Eyyûbî tahta geçtikten sonra, ilk olarak bozuklukların temel sebeplerini araştırmış ve bunları düzeltmiştir. Ulemâsına ilim yolunu açmış ve kitap ihtiyacını gidermiş, bütün memuriyetlere - emâneti ehline vermişehl olanları getirmiş ve ehil olmayanları bu görevlerden uzaklaştırmıştır. Lüksü herkese yasaklamış, bey-

tülmâlini yetim malından, halkını da zulümden kurtarmış ve bütün bunları on sene gibi bir zaman diliminde gerçekleştirerek, söz konusu toprakları düşman elinden kurtarmıştır.

Tedbîr-i Cedîd-i Nâdir (Canikli Ali Paşa, 1776): 1711 yılında Canik'de doğan Ali Paşa, 1769/70'de Boğdan seraskeri maiyyetine memur oldu. Aynı sene vezirlik rütbesiyle Erzurum valisi ve Kars seraskeri oldu. 1776'da Sivas valisi; 1777 yılında Kırım seraskeri; 1778'de Erzurum ve 1779 yılında da Trabzon valisi oldu. Aynı sene azledildi ve rütbesi alındı, fakat 1780 yılında affedilerek vezirliği tekrar iade edilerek Trabzon valiliğine memur edildi ve 1783/84'de de ikinci defa Erzurum valisi oldu. Yaklaşık bir yıl sonra, 1784/85 74 yaşında öldü (*Süreyya, 1311*).

Eserin son sayfasındaki ifâdeden, risalenin 1190 (1776) yılında kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Müstensih buna ilâveten, yazarın o günlerde Canik muhassılı ve Trabzon valisi olduğunu kaydetmektedir; bundan da risalenin, Canikli Ali Paşa'nın ilk kez Trabzon valisi olduğu 1779 veya ikinci kez aynı görevi ifâ ettiği 1783/84 yılında istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Yazar eserini I. Abdülhamid'e (1774-1789) sunmuştur.

Canikli Ali Paşa, eserini kaleme alış sebebini, risalenin başında şöyle ifâde etmektedir:

".....Devlet-i Aliyye'nin sânnının terakkisi sebepleri dâima zikr ü fikrimüz olduğu ecilden, kırkyedi nev'i muhtevî bir risale tertîb eyledük" (Canikli, 2a).

Risale, eserin başlangıcında verilen fihriste göre ve derkenara da ayrıca yazılan konu başlıkları itibarıyla kırkyedi ayrı konudan müteşekkildir. Risalenin birinci konusu, Bağdad'ın kötü idaresi, orada olan paşaların birbirlerine düşmeleri ve vefat eden bir paşanın malının paylaşılması hususundaki kavgalarının anlatılmasıdır. Yazar bunları zikrettikten sonra, Osmanlı için stratejik ehemmiyetinin büyük olduğunu belirttiği Bağdad'ın kötü idaresine son verilmesinin lüzumuna işaret ediyor.

Tatarların perişan olmalarının sebebi, ma'zûl hanların ve sultanların Rumeli'nde ve İstanbul yakınlarında çiftlikler kurmuş olmalarıdır; ayrıca

bunlar, merkezde dönen dolaplara da şahit oldular. Bu şekilde hanlar da, zamanın devlet adamları gibi, devletin nimetlerinden nasıl 'hisse-mend' olunacağını, ricâl-i devletle yakınlık kurarak öğrendiler. Deliorman ve Dobruca'nın 'hayırsızlarını' başlarına toplayan bu grup, hanlıklarını unutup, Devlet-i Aliyye'ye müstevlî oldukları gibi, arzu ettikleri şahıslara, ehil olsun veya olmasın mansıb verilmesi hususunda devamlı rahatsız ettiler. Devlet-i Aliyye, bazan bunların isteklerine boyun eğdi, bazan da rica yollu yazılarla bu tür emri vâkilerini geri çevirdi. Canikli, daha önceki hânların, kendi işlerini kendilerinin gördüklerini ve bu konuda yük olmadıklarını yazıyor. Bugünün hânları ise, 'umûr-ı Tatarı' unuttular ve bu yüzden Tatarlar kendi aralarında parçalandılar. Bütün bu olanları ne Devlet-i Aliyye düşündü ve ne de hânlar bu konuyu ciddiye aldılar. Hepsi hoşça vakit geçirmeyi yeğlediler.

Yazar, Osmanlı Devleti'ni, üç stratejik bölge hakkında çok dikkatli olmaya çağırmakta; bunlar, serhadd-i İran olan Bağdad; nihâyet-i Arap olan Mısır ve hudûd-ı küffâr olan Kırım. Bunlar her ne kadar Osmanlının yed-i tasarrufunda olsalar bile, tedbir alınmazsa, faydalarından çok zararları olacaktır. Rusya bundan böyle rahat durmayacaktır; 'dostluğumuz kadîmdür' diyerek yine bazı hileler düşünür. Bu hileleri izah ederken, Rusların yirmi-otuz parça gemisinin Akdeniz ve Karadeniz'de serbestçe gezmesine müsaade edildiğini ifade ettikten sonra, kendileriyle olan dostluğu ve Osmanlının bir başka ülke ile savaşını öne sürerek, Osmanlı ülkesinde ticâret yapmayı teklif edebilir. Buna müsaade edilmezse, bunu gizlice yapmaya çalışırlar, ikinci bir devletin düşmanlığı söz konusu olur ve iki ateş arasında kalınır. Rusya'nın İstanbul'a doğru hareketi ise yıkım olur; buna karşı koymak istenirse, Tatarların hiç bir yararı olmaz aksine zararı olur; zira Ruslar Yenikale'yi alarak Azak Denizi'ne, Kuburun Kalesi'ni alarak da Aksu taraflarına hakimiyet kurdu. Bu anlatılan meydana gelirse, bunların Karadeniz'e de hâkim olmaları muhakkaktır. Hal böyle olunca İstanbul elden çıkmış olur. Bu adı geçen yerlere gönderilecek memurlara son derece dikkat etmek lazımdır;

bunlar, devletin şânına yakışır şekilde hareket eden, hal ve hareketleri düzgün insanlar olmak zorundadırlar; zira insanın hâli, maiyetinde çalışanlardan anlaşılır. Canikli Ali Paşa, özellikle bu üç yer üzerinde durmaktadır. Kırım'ın başına gelenleri izah ettikten sonra, Bağdad paşalarının Devlet-i Aliyye'ye itimatsızlıklarını dile getirmektedir; devlete hizmeti geçmiş Ömer ve Hasan Paşa'ların katlini pâdişâha kolayca kabul ettirdikleri için, bunlar korku içindedirler. Merkez ile taşra arasında bir güvensizlik hüküm sürmektedir.

Yazar, hemen hemen bütün lâyihalarda söz konusu edilen bir hususa işaret etmekte ve 'ednâ âdeme a'lâ rütbe virilmesünde kat'â fâ'ide yoktur' diyerek, liyakatsiz kişilere hak etmedikleri mansıb ve rütbe verilmesini tenkit etmektedir. İran ile alakalı stratejik ihtarlarda bulunan Canikli Ali Paşa, İran'ın Bağdad üzerinden teshirinin mümkün olamayacağını, aksine Anadolu üzerinden hareketle bu işte muvaffak olunacağını izah etmektedir. Bütün bunları anlatmasındaki gayesi ise, İran'a karşı yapılan seferlerin stratejisinin yanlış olması sebebiyle hazinenin büyük kayıplar verdiğini özellikle vurgulamakta; 'Serdâr olanların bir elinde etmek ve bir elinde kılıç' özdeyişini hatırlatarak, seferde zahirenin ve harp âletlerinin ehemmiyetini anlatmaya çalışmaktadır. Canikli Ali Paşa'yı takip ettiğimizde, bu hususlara işaret ederken konuları son derece ustaca seçtiğine ve aralarındaki ilişkiyi çok dikkatli kurduğuna şahit olmaktadır. Zahir ve harp âletlerinin ehemmiyetinden bahsettikten sonra, bunların temin edilmesinde sık sık rastlanan, çalma ve hile gibi gayri-meşru uygulamalardan pâdişâhi haberdar etmektedir; bunu yaparken müşahhas örnekler verir. Biz konu akışını değiştirmemek için Canikli Ali Paşa'yı takip edeceğiz ve yeri gelince bu müşahhas örnekleri burada zikretmeye çalışacağız.

Canikli Ali Paşa'nın belki de en ilginç teklifi, pâdişâhın bizzat sefere katılması gerektiğini vurgulamasıdır. Bu gerekliliği şöyle izah eder: Sadrazamın yerine bıraktığı kaymakamın pâdişâhla yakınlık kurarak, fitneye sebep olması ve önceki pâdişâhların sefere çıkmaları sebebiyle fetih kapılarının kolayca açılması; vezîr-i a'zam veya seraske-

rin sefer çıkması ile birlikte fetihler nâdirattan olmaya başlamıştır.

Yazar, sadrazamın dâiresine düzen verilmesi, adamlarının ulufe ve bahşişlerini aldıktan sonra başka kimselerin kapılarına gitmelerinin engellenmesi gerektiğini ifâde ettikten sonra, bunları engellemek için, kaçanlardan ulufe bahşişlerinin geri alınacağına dair hatt-ı hümâyûn çıkarılmasını teklif ediyor. Ayrıca vezirlerin ve mîr-i mîrânın seferlerdeki rezaletlerinin sebeplerinden biri olarak bunu göstermektedir. Seraskerlere muhalefet eden vezirlerin, tuğ ve sancaklarının geri alınacağına, mallarının müsadere edilip ebedî olarak tuğ ve sancak verilmeyeceğine ve kendilerinin bir yere nefyedileceğine dair bir hatt-ı hümâyûn ile vezirler arasındaki muhalefetin önlenmesi gerektiğini ve 'kaht-ı rical' olduğunu ifâde etmektedir. Vezirler, kendi bildiğini okuyan, mütekebbir ve müşavere nedir bilmeyen devlet adamları olarak tarif edilmektedir. Canikli Ali Paşa da, pâdişâh tarafından atanan sadrazamın ve seraskerin sık sık azledilmesini çok yanlış bulmaktadır.

Yazar, zahire alımında mutata olan 'mübâya'a' usûlünün yanlış uygulandığını ve bunun mutlaka yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ifade ediyor; mübaşirler, bundan nasıl müstefid olacağına hesabını yapmaktadır. 'A'yân' vesâir 'yiyiciler', mübaşiri nasıl edip de kandıracaklarını ve bundan istifadenin yollarını ararlar; 'hâkimü's-şer' olan zâlim' de fırsatı ganimet bilip konu kendine intikal ettiğinde:

"Ben bu mansıba beş altı senede nail oldum ve beş altı seneye dek infisâl beklerüm. Böyle şey vukû'nda mahkeme işlemez ve bu iş ancak altı yedi ayda temşiyet bulur. Külliyyetlü deynim dahi vardur ve hanımım da ihrâk oldu; el'ân ehlimin küpe ve kuşak ve sâ'ir evânî rehindir. Bu husus-da beş altı aylık mahsûl bundan hâsıl olmaz ise, bana külliyyetlü gadr olur!" (Canikli, 21b) diyerek, arı ve namusu terkeder ve rüşvet ister. Nâib ise, yine buna yakın ifadelerle üçlü ittifaka dahil olur. Bu üç insanın bu denli ittifakı memleketin mahvına sebebiyet vermektedir. Canikli Ali Paşa diğer lâyiha sahiplerinin erkân-ı erba'a, anâsır-ı er-ba'a v.d. olarak nitelendirilen hususu, bu bağlam-

da, değişik bir tarifle açıklamakta ve bir yapıya benzetmektedir; bu yapıdan 'aksâ-yı meram' ise, dört direktir; birincisi pâdişâh, ikincisi sadrazam, üçüncüsü defterdar ve dördüncüsü alım satımla görevlendirilen mübaşir. Bu dört kişi her işten haberdar olmak zorundadır; bu dört direk sağlam olursa, yapı ayakta durur, 're'âyâ tâ'ifesi yapuya teşbih olunmuşdur'; yapı ise re'âyâdır. Bu dört kişi görevini iyi yapmazsa, bütün yük re'âyânın sırtına biner ve onlar da perişan olurlar. Pâdişâh ve sadrazam halkın durumunu bilmek zorundadır. Bazı yerlerde halk hakikaten ezilmektedir. Asitâne'ye şikâyetçiler gelir, ancak o vilâyetin valisi, şikâyeti teftişe giden mübaşir ve pür-tama' olan kadısı, tarafların arasını bulmak ve meseleyi vuzuha kavuşturmak yerine, taraflardan hangisinden daha fazla bir şey koparırım diye beklemektedirler. Mübaşir geri döndüğünde, o işin üstesinden geldiğini utanmadan anlatır ve bu tür başka bir iş çıkmasını dört gözle bekler. Şikâyetlerde arzuhal ile gelenlerin kadıdan ilâm getirmelerini istemek gerekir. Gerek arzuhal ve gerekse mahzar ile yapılan şikâyetlerde, sadrazam her iki tarafın adamlarını dinlemek zorundadır. Canikli Ali Paşa, bu konuda Dâmâd Ali Paşa'yı överek anmakta ve herkesin ona dua ettiğini söylemektedir. Zahire alımında yolsuzlukların önlenmesi için, 'mu'temed-i aliyye' olan ve zahire alımı için görevlendirilen memura, bu işe valinin ve kadının karıştırılmaması gerektiği sıkı sıkı tenbih edilmesi lazımdır.

Mübâya'acıların, zahireye kum, toprak ve saman karıştırmak ve ölçü ile oynamak gibi hilelere baş vurduğunu anlatan yazar, bu hususlarda son derece dikkatli olmak ve her işi baştan sağlam tutmak gerektiğini ifâde etmektedir.

Pâdişâha sadrazamın vasıflarını sayan yazar, bunların mutlaka nâm ve şân sahibi, okur yazar veya tecrübeli ve fisk u fücurdan beri olmaları gerektiğini söylüyor. Vezirin dünya galesi olmamasıdır; bunun bilinmesi hâlinde, ona iltifat edenler çoğalır ve görevini unuttururlar. Yazar, örnek olarak; Köprülü oğlu Mehmed Paşa'nın nizâm-ı devletini; Şehid Ali Paşa'nın adaletini göstermektedir. Fakat, Köprülü oğlu, devlete nizâm vermiş, ancak mühür sahibi olmadan şân ve şöhrette

noksan olduğundan haksız yere bir çok insanın katline sebep olmuştur. Ali Paşa merhumun adaleti, hak ile bâtılı tefrik gücü hep anlatılır; ancak, cümleye muhalefet etmesi onun şehâdetine sebep oldu. Maktul İbrahim Paşa'nın fisk u fücuru, kendisini mahvettiği gibi az kalsın pâdişâhın da telefîne sebebiyet verecekti.

'En-nâsu alâ dîni (sülûki) mülûkihim' ifadesiyle, pâdişâhın örnek bir konumda olduğunu ve hizmetinde olanların da onu taklit ettiklerini vurgulamak-tadır. Kanunî Sultan Süleyman'ın, hukuka olan ilgisi ve kanunların uygulanması ile ilgili cehd ü gayreti, her işin hukuka uygun olmasını temin etmiştir. Ayrıca Gâzî Murad Han' m şecaati ve celâleti sebebiyle zamanında bir çok bu sıfatları taşıyan insanlar yaşamıştır. Canikli Ali Paşa ilâveten: "Asrımızda ise, ne kanunen bir iş tutulur ve ne celâlet ile hareket edilir" demek ve şöyle devam etmektedir:

"Pâdişâhımıza lâzım olacak her dürlü tarfk üz-re hareket itmeli ki, nâs dahi ana taklîd ide; evvelâ, lâzım olacak şer'a ve kânuna i'tibâr ide ki, halk dahi umûrını şer'a ve kânuna tatbîk eyleye; saniyen, celâline mâ'il ola ki, nâs dahi celâline müb-telâ olalar, sâlisen, ma'rifete i'tibâr ide ki, herkes ma'rifete heves ide. Bu asrımızda celâlete i'tibâr olmadığından, nâm ve şân sahibi âdem kalmadı. Öyle olunca, şevketlü mehâbetlü pâdişâhımız bunlara i'tibâr itmeli ki, herkes târikine heves ide" (Canikli, 32a).

Yazar, saydığı hususiyetlerin dolaylı olarak pâdişâhta olmadığını söylediğinden olacak ki aşağıdaki cümleleri ifâde etmek mecburiyetini hissetmektedir:

"Bu makûle sû-i edeb, şevketlü pâdişâhımızı zemm degül, nâsın hâlini bildürmek için tahrîr olunmuşdur; evvelâ, ulemâ efendiler tarfki üzre hareket itmez oldılar, câ'iz deyü hîle-i şer' tatbîk itdiler."

Ulemânın bizzat şerf'ata ve kânuna aykırı hareket ettiğini ve bu yüzden de nüfuzlarının kalmadığını ifâde eden yazar, buna müşahhas örnekler vermektedir. Havas ve avamın ekserisi haramı helâl saydıklarından kendilerine olan itibar kalmamıştır. Bu yüzden pâdişâh, bu anlatılan şeyle-

rin kimine mübtelâ ve kimine tekayyüd buyurma-ldır.

"Pâdişâh-ı âlem efendimize lâzım olacak tedbîr budur ki, bazı mansıpların azl ü nasbında kati çok hatâ olur; evvelâ defterdarın, saniyen tersane emininin, sâlisen cebecibaşı, tobhâne nâzırı, baruthane emininin azlinde çok zarar vardır. Bunların tiz tiz azilleri buna kıyâsdur."

Pâdişâh bunları tayin etmeden önce imtihan etmeli ve bu görevleri ehline vermeli, böylece hazinenin itlafi önlenmelidir. Bu üst kademe memurların uhdesinde çalışanların da, aynı şekilde ehliyetli insanlardan oluşmasını ve bunların gereksiz azledilmemesi gerektiği bu memurlara hatırlatılmalı ve aksi halde sorumlu olarak kendilerinin cezalandırılacağı ihtar edilmelidir.

Canikli Ali Paşa, alışıldığı gibi bu hususta tecrübe edilen olumsuzlukları üşenmeden tek tek saymakta ve bu birimlerde çalışanların daha önce nasıl hilekârlıklarda bulduklarını anlatmaktadır:

"Barut-ı siyah üç ecza ile vücûda gelür; kü-kürd, güherçile (ve) kömür. Bu zikrolunan üç şey birbirlerine mutabık olmalı ki, işe yaraya. Baruthane emîni nasb olunan hâinler kendi cerr-i menfa'atleri için, gerek güherçile gerek kükürdi noksan koyup, barut yalnız kömürden ibâretdür. Tecessüs olunmak iktizâ eylese, işe yarayan güherçile küffâra fûrûht iderler, amele sâlih olmayan şeyi baruta idhâl iderler" (Canikli, 35a).

Bunlara ilâveten, bu malzemelerin nasıl hilekârlıklarla kimlere satıldığını anlatan ve bunu anlatırken XVIII. yüzyıl devlet memurlarının ruh portrelerini tasvir eden yazar, cephanenin de aynı durumda olduğunu ve 'Her birinin ferden be-fer-dâ bildürmek iktizâ eylese, tûl u dırâz bir ma'nâ olur' diyerek konunun vehâmetine işaret etmekte ve pâdişâh ile sadrazamın bu zikrolunan hususlara dikkat etmeleri gerektiğini belirtmektedir. Zira, 'gerek umur-ı devlet ve gerek mukâbele-i düşmen bu âdemlere muhtâcdur', bu yüzden bunları kontrol etmek gerektiği gibi, müsamaha da edilmemelidir.

Yazar, bunları ifâde ettikten sonra, daha önceki muharebeleri örnek vererek, seferlerde bunla-

rın eksikliğinden söz etmektedir: "Top ve humba-ra var, atmaya ma'rifetlü âdem yok; vesâ'ir mühimmat var, isti'mâli mümkün olmadı".

Gerek mansıb ve gerek sâ'ir atıyyeler müste-hakkına verilmelidir diyen Canikli Ali Paşa, taş-radan olanlara vezirlik verilmesi gerektiğinde, bunların mutlaka soruşturulmasını hatırlatmaktadır. Pâdişâhın hizmetinde olanların da vezirlik verilirken dikkatle seçilmesi gerekir. Gerek vezirlik ve gerekse başka bir mansıb 'ocaklıya' verilmemelidir; herkes tarifinde ilerlemelidir.

Taşradan birine vezirlik verildiğinde, o kimsenin halkın durumuna vâkıf, celâlet ve şecâ'at sahibi ve savaştan anlayan bir komutan olmasına dikkat edilmelidir. Pâdişâh hizmetinde olanlardan kendilerine vezirlik verilecek olanlar, 'umûr-ı saltanat'ı bilen, Devlet-i Aliyye'nin karşı karşıya olduğu problemlerin sebeplerini tefrik edebilen ve düşman taaruzunun sebeplerini anlayan ve de yazışmalara vâkıf kimseler olmalıdır; zira yazışmalara dikkat edilmemesi sebebiyle re'âyâ zarar görmekte ve bu husus karışıklıklara sebebiyet vermektedir. Meselâ, valilerin sık sık azli, re'âyâyı perişan etmektedir; Erzurum valisi Kütahya'ya ve Kütahya valisi de Erzurum'a tayin edildiğinde, bunlar bütün kapıları ile birlikte gittiklerinden ve yeme ve içmeleri re'âyâ tarafından karşılandığından halka büyük eziyet edilmektedir. Sık sık yapılan aziller de ubûdiyyet ve caizelerin ziyâde olmasından kaynaklanmaktadır. Bu tür işlerde dikkat olmadığından, bir şikâyetin künhüne vâkıf olmadan aziller yapılmakta ve bu da karışıklıklara sebebiyet vermektedir; bunun neticesinde de, fırsatı ganimet bilen düşmanın Devlet-i Aliyye'ye taaruzu vaki olmaktadır. Ocaklı olan bir kimse, vezirliğe lâıyk olsa bile verilmemelidir; zira herkes kendi memuriyet sahasında kalmalıdır.

Pâdişâh her hususu, ulemâ, sulehâ ve ricâl-i devlet ile mutlaka müşavere etmelidir. İstişare hususuna büyük ehemmiyet veren yazar, görevlendirilecek insanların da istişare ile tayin edilmesini, buna riâyet edilmediğinden, büyük küçük bir sürü insan, ehil olmadıkları halde ejderha gibi ağzını açıp mansıb beklemekte ve görevde olanları ise, hazineyi yedikleri halde hala doyumсуuz bir

hal sergilemektedir. Bu yüzden huzûr-ı pâdişâhîde istişareye katılacak olanların da dikkatle seçilmesi lâzımdır. Yazar, pâdişâhın devlet adamlarına bir mansıbı tevcih etmeden önce, liyâkatini görmesi gerektiğini ve bunu görmeden sânnını yükseltmemesini ihtar ediyor; zira, devlet kademelerinde, 'hâline nazar olunsa, elif-bâ cüzünü okumağa liyâkatı olmaz', okur yazar dahi olmayanların yüksek makamlara bu suretle geldiği bilinmektedir.

Daha önce, yararlık gösterenlere pâdişâh tarafından verilen kaftan ve çelenk alabilmek için insanlar canlarını feda ederken şimdi bunlara kimsenin iltifat etmediğini anlatan Canikli Ali Paşa, "... bu asrımızda kelle getiren âdeme çelenk teklif olunsa, 'neyleyim çelengi, bana altun virin' de-yü cevâb ider oldılar" diyerek, insanların kanaatkarlıklarını kaybettiğini vurguluyor.

Voyvodalık ve iltizâmın meçhul insanlara verilmesi hatadır. Fakat o günlerde bu tür işler meçhul insanların elinde kalmış ve mukâta' aların mîrîsini ve iradını artırmışlardır.

Canikli Ali Paşa ilginç bir şekilde, o günlerde mevcut olan 'senet mafyası'ndan bahsetmektedir; gayr-i müslim bir sarraftan borç alan bir voyvodaya iki adet senet tanzim edilir ve bunlardan biri sarrafta kalır. Borcun ödeme tarihi geldiğinde, "virdiği akçeyi matlup ider, virmeyeceğini müşahede eylediğinde, derhâl olduğu mahallde ser-eşkiyâ kim ise, su'âl idüp, yedünde olan senedâtı ana gönderür". Bu tür olayların çok olduğunu anlatan yazar, huzursuzluklara sebebiyet vermesinden dolayı bunların izâle edilmesini teklif etmektedir.

Pâdişâh için en büyük hazine, memleketini korumak, herkesin liyakatine göre iltifat etmek, askerine nizâm vermek ve müşavereyi ehil insanlarla yapmaktır. Canikli Ali Paşa herkesin mesuliyet sınırlarını da çizerek; ricâl-i devletten ve vüzerâdan, memâlik-i mahrûsanın hıfz u hırâseti ve nizâmının nasıl olması gerektiğini; asker taifesinden ise, savaş ve düşmanla alakalı hususların sorulmasını; ulemâdan da, bu iki grubun verdikleri cevapların kanuna uyup uymadığının sorulmasını teklif etmektedir. Canikli devamla: "Şimdiki vaktimizde, cengi ulemâdan, şer'i (kanunu) cüheladan sorar olduklarından, bir meşverete netice virilmeden kaldı."

Yazar asker taifesinden bahseden bölümde, pâdişâh mutlaka yeniçeri ağasını ve kul kethüdasını huzuruna çağırıp, serhadlerde, Asitâne'de ve taşrada bulunan ve ulufesi pâdişâh tarafından ödenen yeniçerilerin adedini sormalı ve defterini istemelidir; zira, onlar sefer sırasında askerin yokluğundan bahsetmelerine rağmen, ulufe alma zamanı geldiğinde defterdar para yetiştirememektedir. Gayr-ı müslim re'âyâyâ varıncaya kadar herkes askerî olmayan kalmamıştır. Başlarına ehil olmayan zabıtlar nasb etmişler ve dirlikle alakası olmayanları ocaklara kaydetmişlerdir. Canikli Ali Paşa pâdişâhın, ne olduğu belli olmayan bir çok kimselerin rüşvet ile kimi turnacı ve kimi de haseki tayin edildiğini ve bir hâdisе zuhur ettiğinde ocak bilmezleri taşralara irsâl ile rüşvet ararak şâkî ve çakallara bayrak verip, ağa ettiklerini duyduğunu söylemesini teklif ediyor. Aslında ve neslinde askerlik olmayan kimseleri ocağa idhal etmişler ve ocağın şân ve şerefini ayaklar altına almışlardır. Pâdişâh bunları yeniçeri ağasının yüzüne söyledikten sonra onlara bir kaç gün mühlet vermeli ve bundan sonra tekrar huzuruna çağırıp, ne yaptıklarını sormalı; eğer savsaklayıcı cevaplar verilerse, liyâkatleri var mı yok mu ona bakılmalı. Liyâkatleri varsa, hemen deftere bakılmalı; korucu, oturak ve hastalar ihrâc edilmelidir. Cebeci ve humbaracı reislerini de aynı şekilde huzura çağırıp tenbih etmelidir. Ayrıca, yeniçeri ağası, kul kethüdası, zağarcı başı, sekbanbaşını, cebeci ve topçubasını huzura çağırıp, onların geçmişteki hizmetlerinden bahsederek, bugünkü bozukluğun sebeplerini onlara anlatmalıdır:

"Ocaklarınıza nâ-ehilleri idhâl itdinüz; rüşvet ile mansıblara idhâl olur oldunuz. Cümle askerînin ağır esâmelerini ricâl ve ulemâ kapusunun hudemâtlarına virdinüz ve askerî tâ'ifesine sözünüz geçmez oldu, asker dahi sizden yüz döndürdü. Sözünüzün nüfûzı kalmadığından işlere muvaffak olmamak bundan iktizâ eyledi ki, ma'lûmumdur."

Bunları söyledikten sonra, onlara sorumlu olduklarını ve hatır gönül tanımamalarını, bu yönde rica edecek olanlar olursa, dinlememelerini ve askerî tâifesiinden olmayanları defterden silmelerini ihtar etmelidir. Aralarından liyâkat kesbe-

denleri de huzurlarında görevlendirmelidir.

Yazar, bu yolla, asker tâifesine rüşvet ve şefâatle sonradan giren, ehil olmayan ve seferde işe yaramayanların temizlenmesi gerektiğini, aynı zamanda da, rüşvetle asker kaydetmenin önlenmesini önermektedir. Bundan sonra yeniçeri, ricâl ve ulemâ kapısında ve dirliklerde alakasız kişilerde ne kadar esâmâ var ise, bunları iptal edecek ve mansıblar insanların hizmetine ve marifetine göre dağıtılacaktır. Ocağında târîhini doldurmuş ihtiyârlara dirlik verilmesi de pâdişâhın murâdı olarak iletilmelidir. Pâdişâh bizzat bunları söyler ise, onların hepsi 'semi'nâ ve atâ'nâ' diyecekler ve bu işler nizam bulacaktır; zirâ, 'El-insânü abîdü'l-ihân' sözü meşhurdur.

Yazara göre, taşrada olan askerin nizamı ise şöyle olmalıdır: Sefer için emir verildiğinde, turnacı ve hasekiler, 'tama'-ı hâmlarından' dolayı bakkal ve çakkala bayrak vermişler ve re'âyâyâ askerîye idhâl etmişlerdir. Pâdişâh, bunların malumu olduğunu ifâde ederek, bunların tekrar düzeltilmesini bizzat bu kişilerden istemelidir. Canikli Ali Paşa'nın bundan sonra teklif ettiği her şey, pâdişâhın vezirleri ve asker reisleri ile birlikte düzensizliğe son vermesi ve askeri asker olmayandan ayırarak, ehil olmayanları askeriyeden uzaklaştırmaktır; bu vesile ile de, sorumlular belli olduğu için, rüşvet ve adam kayırma gibi hususlara da engel olunacaktır. Bunlar derhal re'âyâ defterine kaydedilmelidir; bu hususa muhâlefet edenlerin ve bu emirleri uygulamada ihmâlî görülenlerin, 'siyâseten katl' olunmalarına müsaade edilmelidir.

Canikli Ali Paşa, Sipâh ve silahdâr Ocağı için de tekliflerde bulunmaktadır; ancak bu ocağın nizamı sadece ağaları ile mümkün değildir, zira, bu ocağın ağaları, senede bir defa değiştirilir. Bu ocağın düzenini bozan şey, bunların esâmelerinin çavuşlarında olmasıdır. Birçok esâmâ, ricâl ve ulemâda olduğu gibi, yine bunlardan birçoğu esnafa geçmiş durumdadır ki, ismi var cismi yok; mîrîye zarar vermeden başka bir işe yaramaz bir husustur. Bunun düzenlenmesi de şöyle olmalıdır: Bu konu için her şeyden önce sadrazam görevlendirilmelidir ve daha öncekiler gibi bunlar da huzura çağırılıp, konuşulmalı ve tenbih edilmelidir-

ler. Bu işe pâdişâh tarafından mübaşir tayin edilen sadrazam, bütün esâme defterlerini getirtip, ellerinde gayr-ı kanunî esâme bulunanlardan bunları almalı ve defterden silmelidir. Sadrazama bu konuda yanlış bilgi verenlerin boynu Bâb-ı hümâyûnda, 'ibretün li's-sâ'irîn' vurulmalıdır. Sadrazam, ulufe verildiğinde, bunu kendi huzurunda tek tek isimlerini okuyarak ve sorarak vermelidir.

Yazara göre timar sipâhilerinin bozulma sebepleri üçtür; birincisi, bunların bir yere memuriyetleri iktizâ ettiğinde, cebe defterleri seraskere gider ve o da, ne kadar işe yarar timarları var ise, bir bahane ile etbâ'ya tevcih eder. Buna da kanaat etmez, işe yarayan alaybeylerini de değiştirir; bu sebeple bayraklarda nefer kalmadı, alaybeylerinin sözü geçmez olduğu gibi aralarında huzursuzluklar meydana geldi. İkincisi, işe yarayan timarların ekserisi ricâl kapılarında ve vüzerâ dâirelerindedir. Üçüncüsü, ağır timarları olanlar, korktukları için gedik peydâ ettiler ve bu sebeple bayraklarda nefer kalmadı. Bu hususta da pâdişâh, bizzat bu birimlerde görev yapanları huzuruna çağırıp konuşmalıdır. Onlara, görev verildiğinde bayraklarının altında ne kadar nefer olduğu sorulmalı; nefer sayısında eksiklik görüldüğünde, askerlerin âkıbeti sorulmalıdır. Bu soruşturma neticesinde, bunlar birer birer ortaya çıkacaktır. Bu sebeple, hemen bir hatt-ı hümâyûn sadır olmalı ve bu hatt-ı hümâyûnda şunlar hususiyetle vurgulanmalı:

"Gerek erbâb-ı timar ve gerek müteferrika ve çavuş umûmen ve gerek ze'âmetlerinde olsun ve gerek timarlarında olsun, ev bark binâ idüp ve kendiler dahi eküp biçesüz ve re'âyâlarının öküzi olmayanlara öküz ve tohumı olmayanlara tohum viresüz ve bu hatt-ı hümâyûnumun muğâyiri gerek hâne binâ itmekde ve gerek re'âyânuzun levâzımını görmekte ve gerek bir tarafa me'mûr olduğunuzda bayraklarınızın altında mevcûd bulunmak lâzım gelirse, timarlarınız sancak mülâ-zimlerine tevcih olunup mutasarrıf olduğunuz va-kitden tevcih vaktüne gelinceye degin hâsılatı tefahhus olunup mîrîye kabz olunacağı muhakkak bilesüz.."

Böyle bir düzenlemeden sonra mutlaka bu hu-

susu teftiş için güvenilir adamlar gönderilmelidir.

Canikli Ali Paşa, 1768-1774 muhârebesinde ordunun yenilgiye uğramasını da izaha çalışmaktadır. Bu hususta da Paşa, ordunun eski geleneklerinden olan çarhacı, dümdar ve karakol tayinine dikkat edilmediğini ve bütün düzensizliklerini maddeler halinde sıralamaktadır. Bu hususa fazla girmek istemiyoruz.

Yazar, son senelerde Osmanlının büyük savaşlar geçirdiğinden ve başıboş levendlerin verdiği zararlardan bahsettikten sonra, bunların Osmanlı Devleti'ni zarara uğratamayacağını savunur. Asıl zarar veren şey ise dört başlı ejderhâ'dır ve her başı ile bir tarafa hücum etmektedir. Bu ejderhamın halli ve defedilmesi öyle kolay bir şey değildir. Taşrada meydana gelen huzursuzluklar sebebiyle bu mevzi günden güne güçlenmektedir. Bu yer İstanbul'dur; zikrolunan ejderhâ, dört başı olan ve dört ağzının biri Akdeniz'e, biri Karadeniz'e, biri Anadolu'ya ve bir diğeri de Rumeli'ne açılmış bir haldedir. Dâimâ kanı nefesiyle çekip, gıda ister; bu dört mahallin kimisinden at ve rüzgar ile ve kimisinden deve ve araba ile buraya ulaşmak mümkündür. Canikli Ali Paşa sözü İstanbul'a getirmektedir; pâdişâhın hususi emirleri olduğu için İstanbul'un düzeni yerine getirilmiş ve halk kolayca geçinebil-mektedir. İstanbul'da hayat kolay olduğu için de, taşradan İstanbul'a gelenler çoğalmış ve bu hazineyi büyük bir zarara uğratmıştır. Canikli Ali Paşa, pâdişâhın biraz da taşraya ehemmiyet vermesini söyleyerek eserine son vermektedir.

Penâh Efendi Mecmu'ası (Süleymân Penâh Efendi, 1770-1780): Süleyman Penâh Efendi, Trapoliçeli (Mora) İsmail Efendi'nin oğlu olup, 1740 yılında İstanbul'da doğmuştur. Dersaadet'e gelerek Küçük Mustafa Paşa'ya divân kâtibi olmuş, daha sonra hâcelik rütbesi verilmiş ve Nisan 1764'de küçük tezkireci, daha sonra kethüda kâtibi oldu. Bir müddet sonra mâliye tezkirecisi olmuş ve 1774 seferinde ordu ile beraber gitmiştir. Aralık 1769'da sipâh kâtibi, 1770'de mevkûfâtî ve Nisan 1771'de süvâri mukâbecisi ve 1772'de başmuhâsebeci oldu. Kasım 1773'de Magosa'ya gönderildi ve dokuz ay sonra Bursa'ya tayin oldu.

1783 yılında matbah emîni ve Mayıs 1784 de tekrar Anadolu muhâsebecisi ve süvari mukâbecisi oldu. 4 Eylül 1786 günü İstanbul'da vebadan ölmüştür. Şâir ve mutasavvıf olan Penâh Efendi Mahmud Paşa'da medfundur (*Süreyya, BU*).

Süleyman Efendi, 1769 tarihinde meydana gelen Mora isyanı sırasında Mora'da bulunmakta idi. Morali olması hasebiyle bu bölgenin genel durumuna vâkıf olduğu için, isyanın hangi şartlar altında meydana geldiğini, Mora'nın o zamanki mülkî ve askerî makamlarının nasıl bir gaflet ve beceriksizlik içinde bulduklarını, merkezî idâre ile Mora makamları arasındaki münâsebetlerin ne kadar fenâ bir hal aldığı eserinde uzun bir şekilde anlatmaktadır.

Yazar, lâyihasının ilk kısmında, devletin başlangıcından o güne kadar ki ilişkilerini ve işleyişini izah ettikten sonra, ülke topraklarının çok genişlediğini ve nizâmının da bu nispette bozulduğunu ve buna nizam vermeye çalışanların devamlı hatalara düştüklerini izah ettikten sonra, 'Nizâm her ne güne olursa olsun, katl ü nefy ve müsadere ile mutlak olmaz, san'at ile olur' diyerek, uygulanan katı usulleri tenkit etmektedir. Bütün ülke topraklarında, re'âyâdan insanların ehil veya nâ-ehil askerî olmasının sebebi olarak, voyvoda, mütesellim veya diğerlerinin takibinden kurtulmak için olduğunu ifâde etmektedir. Bu sebeple kalitesini yitiren bu askerî tâifesi ile savaşa gitmek ve zafer kazanmak mümkün değildir. Yazar, Naîmâ'yı zikrederek, 'Naîmâ merhum târihinde buyurmuş, bir devletin sinn-i nemâ ve vukuf ve inhitâtı vardır ve vücûd-ı insâna teşbih itmişdir' sözünün, insana teşbih yönüne katılmadığını bildirmektedir; zira insan, 'mevt ile tebşîr olunmuşdur'. Devletler ise, şartlar değıştikçe kendilerini 'hakîmâne' değıştirebilirlerse, 'ilâ âhiri'd-devrân' süreceklerini, yani devletlerin devamlılığını iddiâ etmektedir.

Yeniçerilerin elinde olan 'esâme'lerin çokluğundan bahseden yazar, bunların mutlaka serâhaten tekrar yazılmasını teklif etmektedir. Böylece, her kazâ veya vilâyetteki asker sayısı açık bir şekilde belli olmuş olur. Yeniçerilerin ulufelerini,

yeniçeri ağasının ikâmet ettiği mahalle sâlyâneci-si götürmeli ve taksim etmelidir. Mevâcibler bazı sebeplerden dolayı bağlı oldukları eyâlet ve sancak malından havâle olunamıyorsa, civârda olan diğer eyâlet ve sancaklardan havâle edilmelidir. Yeniçeriler mutlaka tekrar tahrir edilmeli ve asıl yeniçeri ile kendini yeniçeri yapmışlar birbirinden ayırt edilmelidir. Re'âyâ zümresinden olanların hepsi ihrâc edilmelidir. Esâmeler de böylece tekrar kaydedilmeli ve diğerleri bu insanların ellerinden alınmalıdır. Âsitâne'de lüzumundan fazla asker bulundurulmamalı, aksine taşrada bol asker bulundurulmasına ihtimâm gösterilmelidir. Yeniçeriler deftere yazılıp, bulunacağı yer belirtildikten sonra, başka bir yere gitmesine müsaade edilmelidir; yer değıştirmesi ancak izin ile olmalıdır. Askerlerin diğer insanlardan ayırt edilebilmeleri için sınıflarına göre giysileri olmalıdır.

Askerlerin kayıtlarının mutlaka her altı ayda bir yenilenmesinin lüzumuna değinen yazar, bu tahrir sırasında, ölenlerin veya ihrâc olunanların kayıttan düşülmesini, yeni alınacak olan memdûh ve tavsiye edilen kimselerin de izinle kaydedilmesini teklif etmektedir. Böyle bir nizam olduğunda devlet de nizam bulmuş olur; zira devletlerin üç önemli görevi vardır: Hazinenin korunması, halkın refâhı ve askerin nizamı. Devletin başka görevi yoktur. Bütün askerî birimler bu minvâl üzere düzenlenmeli ve mevâcibleri mahallerine gönderilmelidir. Esâmeler alınıp satılması yasaklanmalı ve ölen şahısların esâmeleri hazineye kalmalıdır.

Ağa kapısı alış-veriş kapısı değildir ve sarrafı buradan def etmek lazımdır, diyen yazar, ağa kapısındaki hizmetler için daha alt dereceden insanlar istihdam edilmesini ve böylece bu hizmetlerde kullanılan sarrafın borç para vermesinin engellenmesini söylemektedir; zira bu borç para veren sarrafın mevâciblere varıncaya kadar her şeye burnunu sokmasına sebebiyet vermektedir.

İstanbul'un nüfusunun çoğalmasını ve bina-laşmayı önlemek için, Üsküdar, Galata ve diğer mahallelerde hudut koyulmasını öneren Penâh Efendi, bunun taşraların insandan hâlî kalmasına sebep olduğunu ifâde etmektedir. Şehir nüfusu-

nun çoğalması ile birlikte, bulaşıcı hastalıklar artmış, çevre kirliliği meydana gelmiş, gıda ihtiyaç-ları karşılanamaz olmuş ve anarşi meydana gelmiştir. Bunlara için derhal tedbir alınmalı ve bu göç önlenmelidir.

Alaybeyleri iki üç ay geçmeden azl olunmakta ve haşerattan bazı kimseler para gücü ile alaybeyi olmakta ve timarları ve sancakları berbat etmektedirler. Sipâhiler, böyle kısa bir süre alaybeyi olan kimselere itaat etmemektedir. Bu sebeple sipâhilerin de ahlâkı bozulmuş ve 'umûr-ı mühim-meyi' oyuncak haline getirmişlerdir. Her sancakta olan alaybeyi, başka bir sancaktan olmamalı, o sancaktan olmalı. Asker reisleri, izin ve başka bahanelerle askerden para talep etmemelidir. Bunu yapanların görevine son ve timarı elinden alınmalıdır.

Penâh Efendi, Avrupa memleketlerinden de örnekler vermektedir. Onların askerlerini 'Gazete' vasıtasıyla eğittiklerini ve bilgilendirdiklerini ifade ettikten sonra, Avrupalılar askerlerini bir takım oyunlarla meşgul ettiklerinden onların kaide dışı hareketlerde bulunmadıklarını, hatta bunu düşünmediklerini belirtir. Biz ise, sipâhilerin akıllarına gelmeyen şeyleri bizzat hatırlatır onları bu yöne sevk ederiz. Bunlar bir yere tayin olunduklarında, vükelâ bunlardan akçe almakta ve işin ciddiyeti kalmamaktadır. Erbâb-ı timar, kesinlikle timarlarının bulunduğu sancaklarda ikâmet etmelidirler. Deryâ kaleminde ne kadar erbâb-ı timar ve zü'amâ var ise, (Mora, Kıbrıs, Rodos ve diğer adalar hariç) bunların sipâhilerinin bedelleri kaldırılmalıdır. Donanma-yı hümâyûn, topçu ve kalyoncu olmak üzere iki sınıfa ayrılmalı ve iki yıl deniz bilimleri tahsil etmelidirler. Bunların bedelleri kaldırıldığından, kalyonculara verilen ulufe hazineye kalacaktır. Asitâne'de ve taşrada olan donanmayı hümâyûn topçuları, kalyoncuları ve sipahileri de aynı şekilde deftere kaydedilmelidir. Donanmayı hümâyûnda görevli bütün askerlerin kayıt defterlerinden biri, ağalarında bir diğeri de 'nezd-i hazret-i tâcdârî'de olmalıdır. Askerine bu şekilde özen göstermeyen devletin askeri yok sayılır. Bir devlet için askerini akçe ile 'azl ü nasb' etmekten daha büyük tehlike yaktır. Askerin hâ-

li böyle olunca, o devletin başka bir devlete savaş açması büyük hata olur. Penâh Efendi, Osmanlının bu denli nizamsızlığı yüzünden Avrupalılardan utanır hâle geldiklerini söylemektedir.

Kaza makâmını işgal edenlerin mansıplarına mutlaka kendileri gitmelidir, niyabet ile mansıbı zapt etmemelidir. Mansıplar niyâbet ile zapt olduğundan bu yana, aylığı yüz kuruş olan kazâ yedi-yüz-sekizyüz guruşdan fazla miktara ulaştı. Bu miktarın düşürülmesi için emr-i âlî dahi sâdır olsa fayda vermez diyen yazar, bu işin halli için, mansıb sâhiplerinin mansıplarını kendileri zapt etmesi gerekmektedir. Penâh Efendi, ' Bu makule şeyler ve sâir nizâmı murâd olundukça, nefy ü katl ve müsâdere ile mutlak olmaz; 'el-insânü ha-rîsun li-mâ muni'a' diyerek, problemlerin marifet ve nizamla çözülmesini teklif etmektedir. Sarraflar ve kapu kethüdâları bundan böyle niyâbete karıştırılmamalı ve bundan men edilmelidir.

Kadıların, a'yân ve kocabaşları bahane ederek haddinden fazla imza akçesi aldıklarını söyleyen yazar, yakını ölen bir insan, ölenin defni için mahkemedan tezkire almaması halinde defne müsaade etmediklerini anlatmaktadır. Bir insanın cesedinin bir kaç gün bu sebeplerle ortada bırakılması, zulümden daha şiddetlidir. Bunun da men edilmesi herkesi sevindirecektir.

Mübâya'acılar hususuna değinen yazar, fukarâya zulüm çok olacağından, bunların sancak içinde olan yerliye verilmemesini söylemektedir. Bir eyâlet veya sancak vâlisi seferde ise, yerliye mütesellimlik ve kaymakamlık verilmemelidir. Yazar o günkü şartları şöyle izah etmekte ve karamsar bir tablo çizmektedir:

"...cemî-i ednâ ve a'lâ umurun zimâmı Devlet-i Aliyye'nin elinde değil gibidir. Herkes taşrada istediğini işler ve söyler fürceyâb olmalarıyla birinde devlet havfı yoktur. Bî-mehâbâ zulm idüp giderler ve her umur mel'abe yerine koyup, maksad akçadur deyüp giderler. Hulâsa, dünyanın zevki kalmadı ve re'âyâ vü berâyâyâ hayret alıverdi ve bu gafletlerden itâ'at dahi azaldı ve her fesâd melhuzdur. Taşrada birbirine zıd kalmayup, işler ellerinde olmakla, itmeyecekleri kalmaz. Hâkimler hükme me'mûrdur, habs ve cezâ iki maslahat

ellerinde olmağla itmeyecekleri kalmaz. Habs ü cezâ, kanun-ı münif üzre zâbitâna tefvîz oluna!"

Mukata'aların zamanında malikânelik olarak verilmesini gaflet olarak niteleyen Penâh Efendi, bir kazanın bir veya daha fazla köyleri oldukları kazada olan mukâta'aya değil de çok uzakta olan bir kazadaki mukâta'aya dahil edildiğini ifâde ederek, her kazada bir mukâta'a olmak üzere düzenlenmesi gerektiğini söylemektedir. Mukâta'âtın, cizye ve avârızın malları taksit ile ödenmelidir ve taksitleri belirtilerek, Muharrem'den altı ay sonra hesaplaşılmalı ve cizye de aynı şekilde olmalıdır. Peşin olarak bir akçe bile alınmamalıdır. Eğer bu mallar vakitlerinden önce alınır, sarrafların aldıkları 'murâbaha-i bî-şümâr', mîrî ve re'âyâdan çıkacaktır. Bu hatt-ı şerif ile men edilmelidir. Böyle olduğu takdirde, murâbahanın düşmesine sebep olacaktır. Avrupa'da bile, %5, %6 veya %7 'den daha fazla murâbaha yoktur.

Yazar, Mısır'ın da bir düzene kavuşturulması gerekir dedikten sonra, buranın emirleri gibi mecnun dünyada olmadığını, dağdaki haydutlar kadar güven içinde olmadıklarını ve birbirlerini katlettiklerini anlatmaktadır. Aynı şekilde Basra ve Bağdad'ın da nizâmına bakmak gerekmektedir. Nil nehrinin yolu temizlenmeli ve Mısır tarafından kayıklarla ulaşım sağlanmalıdır. Mısır'ın malikânelik olarak verilmesini teklif eden Penâh Efendi, böyle olduğu takdirde, Mısır beyleri yeterli kuvvete sâhip olmazlar ve hareketlerini düşünerek yaparlar.

Ülkedeki ziraatın ve sanayiinin geliştirilmesi için ilginç tekliflerde bulunan yazar, aynı zamanda bizlere Osmanlı sanayii ve Batılı ülkelerden neler ithâl edildiği hakkında geniş bilgiler vermektedir. Ziraat ehlini, hububat ekimi, bol zeytin ağaçları dikimi, badem, fındık, fıstık ve diğer meyvelerin yetiştirilmesi hususunda teşvik etmek gerekmektedir. Re'âyâ, bağ ve bahçeler yapmalı, su bol olan yerlerde pirinç yetiştirilmesine özen gösterilmelidir. Şeker (pancarı) yetişecek araziler tespit edilmeli ve desteklenmeli; buralar, buraları işleyenlere verilmeli ve sadece öşür alınmalı. Bunları anlatan yazar, yine Avrupa'yı örnek göstererek, oralarda yeşilliğe ve ziraata verilen önemi

zikrederek, Fransa'nın yüz yirmi yıldan beri Amerika'da kahve yetiştirdiğini ve büyük gelir sağladığını haber vermektedir. Memâlik-i mahrûsede, Yemen iklimine benzer yerlerin mevcut olduğunu- Mısır ve Basra havâlisi söyleyen yazar, kahvenin buralarda ekiminin denenmesini teklif etmektedir. Böyle olduğu takdirde, Avrupalıların Osmanlıya akın edebileceklerini de vurgulamaktadır. Kütahya'ya, fincan ve tabak yapımında yardım edilirse, Avusturya'nın geçileceğini ve Hindistân ile rekâbet edileceğini söyleyen Penâh Efendi, böylece Avusturya'ya akan paranın ülkede kalacağını ifâde etmektedir.

Hâcegân-ı dîvân-ı hümâyûnun nizâmına değinen Penâh Efendi, hâcegânların âlim ve fâzıl, er-bâb-ı ma'ârif ve kalem, hikmet-âşinâ olmaları gerektiğini söyledikten sonra, bu pâyenin bunları hâiz olmayanlara verildiğini ve bunun hatt-ı hümâyûn ile men edilmesini teklif etmektedir. Bunlara rû'ûs-ı hümâyûn verilmemeli ve şefâ'atle verilenler de, re'îsü'l-küttâb tarafından sınanıp, lâıyk olmayanlardan geri alınmalıdır. Bir yazıya istinâden bu pâye verilmemeli; hâcegân olmak durumunda olanlar, gelip re'îsü'l-küttâb'ın huzurunda marifetlerini icrâ ettikten sonra buna nâil olmalıdır.

Avrupalıların coğrafya ilmine verdikleri ehemmiyet sebebiyle, ülkeler keşfettiklerini söyleyen yazar, coğrafya ile alakalı yerli yabancı bütün eserlerin basılıp, ucuz olarak her yerde satılmasının sağlanmasını teklif etmektedir.

Hint kumaşı ve mamullerinin kesinlikle yasaklanmasını savunan Penâh Efendi, beş yüz kuruşluk kuşak ile iftihar eden kimsede zerre kadar akıl olmadığını ve o kadar kıymeti olduğunu istihzâ ile vurguladıktan sonra, daha önce böyle bir gösteriş olmadığını, bu tarzda devam edenlerin men edilmesini ve kapılara alınmalarını ihtar etmektedir. Buna alternatif olarak, Mora ve Rumeli'de kıyyesi otuz kırk kuruşa mal olan deşt-i penbe'nin imâl edildiğini ve bu kumaştan destâr imâli için emir verilmesini ifâde etmektedir. Yazar, 'Zîrâ, Hind cânibine giden akça kıyâsdan efzûn olup, bir kaç sene bu hâl üzre kalur ise, âmme-ten müflis olacakları zâhirdür' diyerek, daha o

günlerde millî ekonomiyi düşünmektedir. Tunus'dan gelen şalların da ülkede imâlî için gayret edilmelidir. Bir devlet ve millet, parasını ülkesinde bıraktığı müddetçe zengin olur ve elde edilen gelir ile de daha başka alanlara yatırım yapabilir. Lüks ve şatafata karşı olan Penâh Efendi, bu düşüncesini, 'sefâhata akça vefâ itmekle ve zulme münhasır olmağla dünyâ elden gider' cümlesiyle teyit etmektedir.

Altın ve gümüşten ziynet eşyaları îmâl etmenin paranın azalmasına ve herkesin zarar görmesine sebebiyet vereceğini imâ eden yazar, bunun da yasaklanmasını teklif etmektedir. Paranın değer kaybetmemesi yönünde de teklifleri olan yazar, daha o günden paranın korunması hususunda uyarılar yapmaktadır. Akçenin, Venedik, Avusturya ve Macaristan paralarına karşı korunmasını ve bunların bir akçe fazlasının dahi revaç bulmaması gerektiğini söylemekte ve akçenin râyicini bütün ülkede aynı olması gerektiğini vurgulamaktadır. İstanbul'da olduğu gibi, ülkenin baştan başa kütüphâne, medrese ve câmilerle donatılmasını isteyen yazar, böylelikle insanların her tür ilme teveccüh edeceklerini söylemektedir.

Nesâyhü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ (Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, 1714-1717): Muhtemelen 1655-1658 (Özcan, 1995) yılları arasında İstanbul'da doğan Mehmed Efendi, 1671 yılında Rûznâmçe-i evvel kalemine girdi. Devrinin tarihçileri tarafından "Bakkal-zâde" ve "Sarı" lakaplarıyla anılan Mehmed Efendi'nin en bilinen lakabı "Defterdâr"dır. Çırac olarak girdiği bu kalemden sonra, defterdâr Kılıç Ali Paşa'ya intisâb etti. Bu alanda tecrübe kazandıktan sonra, rûznâme kâtipliğinde, daha sonra da uzun yıllar Defterdâr Mektupçuluğu görevinde bulundu. Mayıs 1703'de sadrazam Râmî Mehmed Paşa tarafından başdefterdârlık makamına tayin olundu. 1703 Edine Vak'ası sonrasında tekrar defterdâr olan Mehmed Efendi, bu göreve bir kaç kez daha geldi. 1709'da vezirlik pâyesi ile Selânik mutasarrıflığına tayin olunan Mehmed Paşa, daha sonra, altıncı kez defterdâr olmuş (1712) ve bir yıl sonra tersane emini olmuştur. 1716 yılında Selânik muhâfızı olan Mehmed Paşa, vâililiği esnâsında emirlere muhalefeti

yüzünden, Kavala'da tevkif edilerek, 1717 yılında idam edilmiştir. Mezarı Kavala'da Câmî-i Kebîr'de bulunmaktadır (Süreyya, 1311).

Muhtemelen 1714-1717 arasında kaleme aldığı bu eser, bir mukaddime, dokuz bâb ve iki zeyl olarak tertip edilmiştir. Defterdâr Sarı Mehmed Paşa'nın bu eseri, gelenekçi islâhât düşüncesini, yani kanun-ı kadîm'in ihyâsını amaçlayan bir anlayışla kaleme alınmıştır. Hemen hemen bütün XVIII. yüzyıl lâyiha yazarları tarafından sözü edilen 'Nizâm-ı Cedîd' ifâdesi, aslında yapılacak olan ıslâhâtların 'kânûn-ı kadîm'in tekrar ihyâsı doğrultusunda kullanılmaktadır (Öz, 1997).

Eserin birinci bölümünde, sadrazamların evsâfından bahseden yazar, 'lâ melike illâ bi'r-ricâl ve lâ ricâle illâ bi'l-mâl diyerek, devlet adamlarının ehliyetine ve hazînenin zengin olmasının gerekliliğine işaret etmektedir. Bu şartları hâiz sadrazam, ancak bu yolla re'âyâ ve berâyânın himâye edilmesine ve rahata kavuşturulmasına muvaffak olacaktır. Hükümdârın birinci dereceden mesuliyet yüklediği sadrazam, ayrıca dindâr, dürüst ve ferâsetli bir vezîr-i Aristotedbîr olmalıdır (Wright, 1935). Bunu bir âyet ile destekleyen Yazar, sadrazama tam yetki verilmesini ve hükümdâra teklif ettiği hususların geri çevrilmemesini söylemektedir. Doğru olanı pâdişâha çekinmeden söylemek gerekir; zira, günde bin akçe sadaka vermekten, doğruyu her yerde söylemek daha efdaldir.

Bütün devlet adamlarının âdil olması hususuna işaret eden Mehmed Paşa, bu sayede hazinenin zenginleşeceğini ve ülkenin bayındır olacağını vurgulamaktadır. Ülkenin durumu yakından izlenmeli, sikke işine özen gösterilerek, narh yalnız kadılar tarafından tespit olunmamak ve günlük narh, her idâreci tarafından gözetilmelidir.

Diğer lâyiha yazarları gibi, Mehmed Paşa da, halka yapılan eziyet ve rüşvet hususuna dikkat çekmektedir. Bu sebeple, hazine zarar görmekte ve halk rezil olmaktadır. Buna engel olmak için,

- a) Mansıplardaki düzensiz aziller kaldırılmalı,
- b) Yöneticiler arasında adâletsizliğe yeltenenler siyâset kılıcı ile korkutulmak,
- c) Bütün mansıplar, rüşvet alınmadan ehil

insanlara tevdi edilmelidir. Yazara göre, o devirde kadıların çoğu, mahsul adı altında rüşvet almak tadır (Öz, 1997).

Mehmed Paşa, diğer lâyiha yazarlarının da önemle üzerinde durdukları azil konusuna değinmekte ve devlet memurlarının, azil korkusundan kurtarılmasını, mâliyenin düzeltilmesi için iktisatlı davranılmasını ve hazineyi zarara sokan haram, rüşvet, zülüm ve müsâdereden arındırılmasını tavsiye etmektedir. Askerî taifesine gayr-i meşru yollarla dahil olanların ayıklanması gerekmektedir; zira ra'iyetin asker olması geliri azaltmaktadır. Halktan fazla vergi alınması, bir evin temelinden toprak alıp, tekrar sathına harcamaya benzer.

Düşman ahvâlinin mutlaka yakından izlenmesini teklif eden yazar, klâsik dönem Osmanlı devlet teşkilâtının dayandığı temel kurumlardan biri olan timar sistemi hususunda kanûn-ı ka-dîm'e riayet edilmesinden yanadır.

Özetle Mehmed Paşa, kendisinden önce bu konuda lâyiha ve risâle kaleme alanların yazdıklarından büyük ölçüde faydalanmış ve kendi şahsî tecrübelerini de devreye sokarak yazdığı eserinde, kanûn-ı kadîm'e aykırı her türlü uygulamaların (bid'at) ortadan kaldırılması, rüşvetin önlenmesi, mansıpların ehil kişilere verilmesi, halka âdil davranılması, sadrazamın müstakil ve azil korkusundan uzak bulunması vb. hususların 'nizâm-ı âlem'in ihyâsında hayâtî önemi hâiz olduklarını vurgulamaktadır (Öz, 1997).

Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-ümem (İbrahim Müteferrika, 1726): 1674 yılında Kolojvar (Kolozvâr)'da dünyaya gelmiştir. Calvinist bir Macar âilesinin oğlu olan İbrahim Müteferrika'nın asıl ismi bilinmemektedir. 1692 yılında Tököli ayaklanması esnasında bir akıncı Türk müfrezesinin eline düşmüş ve İstanbul'a getirilmiştir. İslâmı kabul eden İbrahim Müteferrika, kabul ettiği yeni dini hakkında, Risale-i İslâmiyye (1711) adlı bir eser kaleme almıştır. 1715 yılında, müteferrikalık sıfatı ile Viyana'ya gönderilmiş ve Prens Eugen'e sadrazam ve sultanın mektuplarını götürmüş ve Osmanlının Mora üzerine yaptığı seferin Karlofça Barışı hükümlerini zedelediğini izah ederek,

Avusturya'nın bu hususta tarafsızlığını temin etmeye çalışmıştır (Roider, 1982; Hammer, 1963). 1716 yılında, Avusturya'ya karşı ayaklanan Macarların tercümanı olarak Belgrad'da bulundu. 1717'de Râkôczi'nin maiyyetine tayin edildi ve bu görev 1735'e kadar fasılasız sürdü. 1737 yılında müzakereler için Lehistan'a gönderildi. 1745 yılında vefat eden İbrahim Müteferrika'nın mezarı Aynalıkavak'ta bulunmaktadır (ÎA, 1993; Altınay, 1980).

Türk kültür hayatına inkılap çapında hizmetleri olan İbrahim Müteferrika, daha önce gayri müslimler tarafından Osmanlı mülkünde kullanılmakta olan matbaanın tesisini gerçekleştirebilmek için yoğun gayretler sarfetmiş ve bunun lüzumunu anlatan 'Veşiletü't-tibâ'a' (1726) adlı eserini kaleme almış ve Dâmâd İbrâhim Paşa'ya bir arz-ı hâl ile takdim etmiştir. Bu konudaki fetvâyı ise Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi vermiş ve Temmuz 1727'de de Sultan III. Ahmed'in fermânı sâdir olmuştur.

Yazarın 1731 yılında kaleme alıp, bir yıl sonra Sultan I. Mahmud'a ve devlet ileri gelenlerine takdim ettiği 'Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-ümem' adlı söz konusu eseri, XVIII. yüzyıl Osmanlı lâyiha geleneği içinde kaleme alınan türlerinin en önemlilerinden birisidir. Bu lâyiha, yazarın hem doğu ve hem de Batı kültürünü iyi tanıması bakımından da, türleri arasında ayrı bir yere sahiptir.

Eser, eserin isminin, yazılış sebebinin ve bölümlerinin izah edildiği bir mukaddime, fasıllardan oluşan üç bâb olarak tertip olunmuştur. Birinci Bâb, beş fasıldan müteşekkildir; Birinci Fasılda, hey'et ilminden, dünyanın yuvarlak oluşundan ve yerkürenin yapısından, sosyal hayatın gerekliliğinden bahsedilmektedir. İkinci Fasılda, toplumların yönetim biçimlerinin farklılığından bahsedilmekte ve bazı filozofların bu konudaki görüşleri nakledilmektedir. Yazar, Üçüncü Fasılda, devletlerin varlıklarının muhafazası için ve halklarının her tür emniyetini sağlayabilmek için düzenli bir orduya sahip olmaları gerektiğini vurgulamakta ve bunun aksini yapanların, 'mülk ü devletden el yuyup, neket ü nedâmet-hırâm' olacaklarını ihtar etmektedir. Dördüncü Fasıla, sa-

vaşların insanlık tarihi boyunca var olduğunu ve bu sebeple, insanların kendilerini müdafaa için düzenli ordular kurduklarını ve bu orduların üniformalarının olduğunu ve bunlar vasıtasıyla halktan ayırt edilebildiğini ve talimlerinin gerekliliğini incelemektedir. Beşinci Fası'nda, eski savaş tekniklerinden bahseden yazar, Osmanlı Devleti'nin de eğitilmiş ve düzenli ordular kurduğunu, ancak bir müddetten beri bunda bir bozulmanın gözlemlendiğini söylemektedir. Bunların sebeplerini araştırmak herkesin görevidir diyen İbrahim Müteferrika, Hıristiyan ülkelerin askerî sistemleri, harp âletleri hakkında da malumat sahibi olunmasının lüzumuna işaret etmekte ve eski usullerle savaşmanın zararlarını maddeler halinde sıralamaktadır. Ordudaki düzensizlikten neşet edecek olan olaylar, memleketin iktisâdı yönden yıpranmasına sebep olur. Avrupalı ülkelerin coğrafyaya verdikleri ehemmiyetle, dünyadaki bütün ülkelerin, denizlerin haritasını yaptıklarını ve Çin-Hind taraflarında bir çok yeri istilâ ettiklerini anlatan yazar, bütün bunlar olurken, 'Ahâlf-ı İslâm ise, tavayif-i merkûmenin hâlinden bi'l-küllîye gaflet ve müsâmaha ve adem-i mübâlât birle' hareket ettiğini söylemektedir. Avrupalıların diyâr-ı İslâm'a bu suretle yaklaşmalarından dolayı, bunların ahvâllerinin mutlaka bilinmesi gerektiğini ve artık bir şeyler yapılmasının zamanının geldiğini söylemektedir:

"...keyfiyyet-i ahvâli bilinmek ehemmi-i me-hâmdan gaflet olunmağla, şirzime-i kalîle iken kesretlerine, mağlûb u makhûreler iken galebelerine, bir iklim mahsûrlar iken âleme intişârlarına, bâ-husûs, nizâm-ı devlet-i nühûset-encâmalarında müşâhede olunan tarz u tavr-ı hekîmânelerine ve tedbîr-i bilâd ve tanzîm-i umûr-ı ibâd ve ta'mîr-i memâlik ve âbâdânî-i mülk ü memleketlerinde düstûrül-amelleri olan kanûn ve ka'ide-i riyâsiyye vü siyâsiyyeleri ve hıfz u hırâset-i mülklerinde olan âdetleri, bâ-husûs, bir kaç seneden berü pey-der-pey bâ-takdr-i hudâ devlet-i kahire-i Osmâniyye askerine sûret-i galebede göründüklerin bâ'is u bâdî esbâb u ilel ne idüğinden gâfil ve bu mühimmeyi fikr ü mülâhazadan ricâl ü nâs âtıl olmalarıyle def-i mazarratları ve sedd-i bâb-ı fe-

sâdları ümidiyle ahvâleri cem' u derc olunmak eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc olduğu zâhir oldu." (Müteferrika, 17b)

İbrahim Müteferrika da, bir devletin 'sâha-yı dâ'iresi'nde, insanların, 'çehâr-anâsır' dan müteşekkil olduğunu ve bunların; ashâb-ı seyf, ashâb-ı kalem, ashâb-ı hars u zirâ'at ve erbâb-ı hurfet ü ticâret olduğunu ifâde ettikten sonra, bunların nizâmına son derece dikkat edilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu 'çehâr erkân-ı devlet'in 'rûkn-i a'zamı', 'ashâb-ı seyf'dir; bunlar, melik ve sultanlar, onların nâibleri olan vükela, vüzerâ, mîr-i mîrân ve diğer askerî tâifesidir. Bunların en büyük vazifesi, 'ashâb-ı kalem' sınıfından olan ulemâ ve hükemânın görüşlerine müracaat ederek, diğer bütün sınıfları zabt u rabt altında bulundurmaktır. Ancak bu suretle, kanûnun adaleti sağlanır, iyi idâre tesis edilmiş olur, re'âyânın ve bütün sınıfların işleri yoluna girer.

Halen asker sınıfından olup, ancak askerî olmayan 'esnâf-ı erba'a' birbirinden tefrik edilmelidir. Herkes kendi üzerine düşen vazifede kalmalıdır. Askerî ile askerî olmayanların giysileri ayrı olmalıdır; zira bu sefer esnâsında karışıklıklara sebep olur.

Bâb-ı Sâni'de coğrafyanın gerekliliği hususunda yoğun açıklamalar yapan yazar, erkân-ı devletin, mutlaka 'Fenn-i coğrafya' bilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu ilim, Avrupalılar için, arzularına ulaşmada yol gösterici bir 'mürşid-i ârif mesâbesindedir. Coğrafyanın askerî strateji yönünden ehemmiyetini anlatan yazar, ehl-i İslâm'ın bundan habersiz oluşundan dolayı, 'Birbirlerinden habersiz ve düşman tasallutuna maruz kalmışlardır' demektedir. Yazar bu ifâdelerden sonra bir temennide bulunmaktadır: 'Me'mûl olunur ki, fenn-i merkûmın Devlet-i Aliyye'de zuhûri, şarken ve garben tevessü'ü dâ'ire-i devlete mü'eddî ola'.

Bâb-ı Sâlis'te Avrupalı devletlerin, yeni buluşlarını ve harp tekniklerini anlatmaktadır. İbrahim Müteferrika, askerî düzenin ehemmiyetini izâh ederken, askerî hezimetinin, kanunların uygulanmasında aksaklıklara, adâletsizliğe, 'umûr-ı izâm'ın, ehil olmayanlara verilmesine, devlet işle-

rinde istişare edilmemesine ve her hususta cehalete ve tembelliğe sebep olacağını ifâde etmektedir.

Asker sınıfının yeniden tertip ve düzeni, sayılarının belirlenmesi, elbiselerinin sınıflarına göre yeniden ayarlanması hususunu ayrıntılı bir şekilde anlatan yazar, bu bâbın 'Tenbîh' kısmında, bir seraskerin küçük bir hatadan dolayı azil veya katledilmesinin kesinlikle doğru olmadığını söylemektedir.

Bu bölümün sonunda ise, Avrupalı devletlerin ordu düzeni hakkında geniş malumat bulunmaktadır.

KULLANILAN LÂYİHA VE RİSÂLELERİN GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ

XVIII. yüzyılda Osmanlı devlet adamları ve âlimleri tarafından kaleme alınan lâyiha ve risâleler incelendiğinde, daha önceki yüzyıllarda aynı gâyelerle yazılan aynı türden eserlerle siyâset felsefesi açısından büyük benzerlikler arz etmektedir. Söz konusu yüzyıllara ait lâyiha ve risâlelerde yazarların konuya bakış açısını daha ziyâde 'organizmacı tarih anlayışı' belirlemektedir. Buna paralel olarak, yazarlar Osmanlı toplumunu eski anlayışı büyük ölçüde yansıtan, dört ayrı sınıf olarak görmektedirler, ancak bu sınıfların isimlendirilme-sinde farklılıklar göze çarpmaktadır; erkân-ı er-ba'a, aksâm-ı erba'a, fezâ'il-i erba'a, anâsır-ı erba'a gibi bölümlenmelere rastlamak mümkündür. Bazıları, örneğin Dürrî Efendi, 'anâsır-ı erba'a' tabirini kullanmakta ve bu taksimâta, rical-i devlet, asker, hazine ve re'âyâyı katmaktadır. Dâmâd Ali Paşa'nın risâlesi, daha ziyâde, problemlerin ifşâsı mahiyetindedir. Nâdir şekilde çözüm önerileri getirmektedir. Ancak, sorunları söz konusu ederken, üstü kapalı bir şekilde çözüm önerilerini de sıralamaktadır; örneğin, serhadlerdeki askerlerin mevâciblerinin ağaları ve zâbitleri tarafından çalındığını öne sürerek, bunların nakden ödenmesini savunmaktadır. Fakat, Dâmâd Ali Paşa'nın risâlesi, diğer risâlelerle, temel sorunlar yani, rüşvet, parayla mansıp dağıtma ve ehliyetsizlik açısından

büyük paralellik arz etmektedir. Dürrî Efendi ve Penâh Süleyman Efendi, bu ana sorunların dışında, devlet adamlarının ve halkın lüks ve gösteriş tutkusunu da tehlikeli bulmakta ve eleştirmektedirler. Ayrıca Dürrî Efendi, ilim erbâbının pâdişâha karşı dürtüst davranmadıklarını ve onu yapılan yanlışlıklar ve sorunlar hakkında bilgilendirmediklerini ifâde etmektedir.

Bu çalışmamızda değerlendirdiğimiz lâyihalardan Canikli Ali Paşa'nın lâyihası ile Penâh Süleyman Efendi'nin lâyihası bazı noktalarda diğerlerinden önemli farklılıklara sahiptir. Canikli Ali Paşa'nın lâyihasında, pâdişâhın seferlere bizzat katılmasını önererek, bu noktadan hareketle pâdişâhın pasif bir konumda olmasını eleştirmektedir. Yazar bununla da kalmamakta, pâdişâhın mevcut sorunlara bizzat müdahale etmesini çözüm olarak görmekte ve bu müdahalenin nasıllığını da kendisi bizzat göstermektedir. Bu tür bir hitap tarzının o devirde pâdişâha karşı yapılmasının zorluğunun şuurlunda olan Canikli Ali Paşa, lâyihasının ortalarında, bunun 'sü-i edep' ve pâdişâhı 'zemm' gayesiyle yazılmadığını söyleyerek ifadesini tevile çalışmaktadır. Canikli Ali Paşa, Ulemâ ve ümerâ sınıfının ahlâkî çöküntü içinde bulduklarını, câhil ve ehliyetsiz kişilerin devletin yüksek kademelerinde görev aldıklarını ifâde ettikten sonra, 'kaht-ı ricâl' den şikâyet etmektedir. Yazar, devlet dâirelerinde rüşvetin ne kadar büyük boyutlara ulaştığını örneklerle izaha çalışmaktadır. Canikli Ali Paşa pâdişâha hitaben, 'en-nâsu alâ dîni mülûkîhim' diyerek, âdetâ bütün olanlardan pâdişâhı sorumlu tutmaktadır. Lâyiha incelendiğinde, bu ifâdeyi tekit eden daha başka ifâdelere rastlamak mümkündür. Canikli Ali Paşa'nın diğer bir teklifi de, pâdişâhın devlet adamları ve ulemâ ile mutlaka istişare etmesi konusudur. Bu lâyihamın bir diğer ilginç yanı, bugün bizim 'senet mafyası' diye adlandırabileceğimiz borç tahsil yönteminin varlığından bahsetmesidir.

Penâh Süleyman Efendi ise, Naîmâ'nın tarih anlayışını kabul etmemekle farklı bir bakış açısı getirmektedir; o, organizmacı tarih anlayışını reddetmekte, devletlerin 'hekimâne' düşünerek kendilerini günün şartlarına uydurabildikleri tak-

dirde 'ilâ âhiri'd-devrân' yaşayabileceklerini söylemektedir. Penâh Efendi, 'katl ü nefy ve müsâdere' ile devlete nizâm verilemeyeceğini, bunun ancak 'sanat' ile başarılabilirliğini iddia etmektedir. Canikli Ali Paşa'dan sonra, İstanbul'a olan göçlerden, bunların sebep ve neticelerinden bahseden tek yazar Penâh Efendi'dir. Çalışmada değerlendirilen layihalardan sadece Penâh Efendi'nin ve İbrâhim Müteferrika'nın lâyhalarında, Avrupa'da meydana gelen olumlu gelişmelerden bahsedilmekte ve mukayeseler yapılmaktadır. Penâh Efendi'nin lâyihası, iktisâdi teklifleri yönüyle de diğer makalelerden ayrılmaktadır; Osmanlı ülkesine ithal edilen emtianın gereksizliğini vurgulayan yazar, bunların daha ucuza ve daha kaliteli bir şekilde ülke içinde üretilebileceğini ifâde ederek, o günün şartlarında, ülkenin kendine özgü ekonomik politikalarının gerekli olduğunu savunmaktadır. O çünkü faizin halkın sırtına bindiğini ve bunun Avrupa'dakinden bile kat kat yüksek olduğunu söyleyen yazar, bunun men edilmesini istemektedir. Penâh Efendi de, İbrahim Müteferrika gibi, coğrafya ilminin ehemmiyetinden bahsederek, Avrupalıların bu sayede bir çok ülkeler fet-

hettiklerini vurgulamaktadır. O çünkü şartlarda, bir ülkenin ekonomisi için büyük ehemmiyet arzeden altın ve gümüşten ziynet eşyası yapılmasına karşı çıkan Penâh Efendi, Osmanlı parasının korunması hakkında da ilginç tekliflerde bulunmaktadır. Bu lâyiha, diğer lâyihalara oranla daha zengin bir muhtevâyâ sahiptir.

Bu çalışmamızda, lâyhalar arasında mevcut olan ve ilginç gördüğümüz yönlerini bulmaya ve bunları mukayese ederek değerlendirmeye çalıştık. Her yazarın konuya yaklaşım biçimi, lâyhaları daha farklı kılmasına rağmen, söz konusu lâyhalar hem birbirleriyle, hem de daha önceki yüzyıllarda kaleme alınan lâyihalarla, sorunların tespiti ve çözümü hususunda büyük paralellik arz-etmektedirler.

Çalışmada kullanılan lâyhalar, daha önceki yüzyıllarda söz konusu edilen sorunların hiç bir düzelme olmaksızın bu yüzyılda da devam ettiğini, XVIII. yüzyıl Osmanlı devlet teşkilâtının ne durumda olduğunu, devlet adamlarının ve ulemânın büyük bir kısmının ahlâkî çöküntü içinde olduklarını ve ne derece liyakatsiz olduklarını göstermeleri bakımından da önem arz-etmektedirler.

AÇIKLAMALAR

- 1 Bu risâle, TOEM'de Mehmed Galib tarafından neşredilmiştir. Bk. Mehmed Gâlib, "Şehîd Ali Paşa Ta'limât-ı Şehîd Ali Paşa", TOEM, sene 11, s.137-149. Çalışmamızda esas aldığımız nüsha, risalenin Viyana Devlet Arşivi'nde bulunan el yazma nüshasıdır. Bk. HHStA, (Avusturya Devlet Arşivi), HO, 104a (Flügel 1107).
- 2 Damad Ali Paşa'nın vakfettiği ve şu anda Süleymâniye Kütüphanesinde bulunan kitapların sadece katalogu dört cilt tutmaktaydı. Bu kitaplar arasında, felsefe, hikmet, astronomi ve diğer bilimlere ait kitaplar bulunduğundan, şeyhülislam İsmail Efendi'nin 1716 yılında verdiği bir fetvâ ile kütüphanesine koyulmayıp, saraya alınmıştır. Adivar, *a.g.e.*, s.159. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 305.
- 3 Koçi Bey'in lâyihasında da, aynı konuya değinilmekte ve memuriyetlere gelen insanların ehliyetsizliğinin temelinde, devlet adamlarının nâ-hak yere azledilmesine ve bunların da fırsatı ganimet bilerek memuriyetleri esnasında mansıpları satarak haddinden fazla istihdam yönüne gittiklerini vurgulamaktadır. Geniş bilgi için bk., Görüceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi*, haz. Yılmaz Kurt, Ankara 1994, s.17-33.
- 4 Risalenin ilk sayfalarında (2a) geçen, 'Mekke-i Mükkereme ve Medîne-i Münevvere, *şerrefaha'üâhu te'âlâ ilâ yevmi'l'âhir'* ahâlisinün Mısır'dan her sene irsali mu'tâd olan gılâlleri pâk u musaffa olmak üzere tamamen sefîneye tahmîl ve esnâ-yı tarîkde ihânetden sıyânet için mu'temed-i aliyye âdemler ta'yîn ve vakti ile irişdürülmek üzere Mısır vâlisü-ne te'kîd ü tenbîhi meş'ar-ı emr-i şerîf irsal ü ısdar..' cümleleri, aynı şekilde söz konusu eserin ilk sayfalarında da mevcuttur. Mukayese için bk. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihu'l'Vüzerâ ve'l-iümerâ*, neşr. J.R. Walter Wright Livingston, London 1935, zeyl-i evvel, 4r-4v
- 5 Kullandığımız nüsha, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, 966, E.H. 1438 numaralı eserin içinde bulunmaktadır. (VI.Y.281b) . F.E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Kata' loğu*, I-II, İstanbul 1961, s.311.
- 6 Bir olayın çaresi, meydana gelmesinden önce bulunmalıdır.
- 7 Aynı ifâde Katip Çelebi tarafından da kullanılmaktadır. Kâtib Çelebi, *Düstûru'l-amel li-islâhi'l-halel*, HHStA (Avusturya Devlet Arşivi), H.O., 81b, (Flügel 1067,1), 4a ve 7a.
- 8 Kütük de denilen 'esâme'den künyeleri ile birlikte istihkaklarını ihtiva eden yeniçeri ocağı efradına verilen kağıdın adı idi. Bu kağıtlar, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda bir takım insanlar tarafından sahiplerinden istedikleri fiyata satın alınır, bu suretle istifâde temin edilirdi. M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983,1, 547.
- 9 HHStA, HO, 104b, (Flügel 1108). Eserin bir diğer nüshası ise, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine no: 378 numarada kayıtlı bulunmaktadır.
- 10 İnsanlar, idarecilerinin (meliklerinin) dinlerinde-dirler (gidişatı üzeredirler).
- 11 Duyduk ve itâ'at ettik.
- 12 İnsan, ihsanın kölesidir.
- 13 Diğer (insanlara) ibret (olsun) için.
- 14 Aziz Berker, "Mora İhtilâli Tarihçesi veya Penâh Ef. Mecmuası", *Tarih Vesikaları Dergisi*, Haziran 1942, II. Cilt, S: 7, s. 63-152; Ağustos 1942, S: 8, s. 153-160; İkteşrin 1942, S: 9, s. 228-240; İlkânun 1942, S: 10, s. 309-320; Şubat 1943, S: 11, s. 385-400; Nisan 1943, S: 12, s. 473-480.
- 15 Eserin başında Morali Mustafa Efendi'nin oğlu olduğunu belirtmektedir.
- 16 İnsan, kendisine yasaklanan şeye karşı ihtiraslıdır.
- 17 Bu risalenin değerlendirilmesinde, aynı şeyi ikinci kez yapmamak için, daha ziyâde M. Öz'ün bu konudaki değerlendirmesini temel olarak aldık.
- 18 Eser metni olarak, Wright'ın çalışmasına ilâve ettiği matbu metin kullanılmıştır.
- 19 Hükümdar, (yetenekli) devlet adamları ile, devlet adamları da mâlî kudret ile ayakta dururlar. (3v)
- 20 'Emânetleri ehline tevdi ediniz', mealindeki âyet. K.Kerîm, Nîsâ/ 58.
- 21 Adil Şen tarafından çalışılan bu eser, "*İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-hikem fı nizâmî'l-iümem*" adıyla Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları arasında, 1995 yılında Ankara'da basılmıştır.
- 22 Arz-ı hâlin faksimilesi için bk. S. Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1939.
- 23 Fetva ve fermân metninin transkripsiyonu için bk., Şen, *a.g.e.*, s.56-57.

KAYNAKLAR

- ADIVAR, A. Adnan; 1991, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul.
- AKSAN, Virginia, 1997, Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmî (1700-1783), İstanbul.
- AKTEPE, M., 1980, Şemdânî-zâde Süleyman, Mür'î¹-tevârîh, C. II/b, İstanbul.
- AKTEPE, M., 1981, Şemdânî-zâde Süleyman, Mür'î¹-tevârîh, C. III, İstanbul.
- ALTINAY, A.Refik, 1980, Âlimler ve Sanatkârlar, (neşr. Vahit Çabuk), Ankara.
- BERKER, Aziz; 1942, "Mora İhtilâlî Tarihçesi veya Pe-nâh Efendi Mecmu'ası", Tarih Vesikaları Dergisi, II. Cilt.
- BURSALI, M.T; 1332, Siyâsete Mûteallik Âsâr-ı İslâmîyye, İstanbul.
- CANİKLİ, Ali Paşa, HHstA, HO, 104b (Flügel, 1108).
- CEZAR, Yavuz; 1986, Osmanlı Mâliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, XVIII. yy'dan Tanzimât'a Mâlf Târih, İstanbul.
- DÜRRÎ, Mehmed Efendi; 1483, Nuhbetü'l-emel fî ten-kîhi'l-fesâdi ve'l-halel, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi.
- GERÇEK, S. Nüzhet; 1939, Türk Matbaacılığı, İstanbul.
- GÖKBİLGİN, Tayyib; 1971, "Risâle-i Tatar-ı Leh", İstanbul Üniv. Tarih Enstitüsü Dergisi.
- GÖYÜNÇ, Nejat; 1980, "Trablusgarb'a ait bir Lâyiha", Osmanlı Araştırmaları Dergisi, I.'den ayrı basım, İstanbul.
- HALAÇOĞLU, Yusuf; 1972, "Midhat Paşa'nın Necid ve Havâlisi ile ilgili bir kaç Lâyihası", İstanbul Univ. Tarih Enstitüsü Dergisi.
- HHstA, (Avusturya Devlet Arşivi), HO, 104a (Flügel 1107).
- HHstA, HO, 103 8b-40b, (Flügel 1108).
- HHstA, HO, 104b, (Flügel 1108).
- İA, (İslam Ansiklopedisi), 1978, "Ali Paşa (Damad)" maddesi, C. I, M.E.B. Yayınları, İstanbul.
- İA, (İslam Ansiklopedisi), 1993, "İbrahim Müteferrika" maddesi, C V/II, İstanbul.
- İNALCIK, Halil; 1966, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyâset Nazariye ve Gelenekleri", R. Rahmeti Arat İçin, Ankara.
- KARATAY, F.E; 1961, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi Türkçe Yazmaları Kataloğu, I-II, İstanbul.
- KÂTİB ÇELEBÎ, Düstûrü'l-amel li-islâhi'l-halel, HHstA (Avusturya Devlet Arşivi), H.O., 81b, (Flügel 1067, 1).
- KURT, Yılmaz; 1994, Koçi Bey Risalesi, Ankara.
- LEVEND, A.S; 1962, "Siyâset-Nâmeler, TDAY Belleten, Ankara.
- MEHMED, Gâlib, "Şehîd Ali Paşa-Ta'lîmât-ı Şehîd Ali Paşa", TOEM, sene 11.
- ÖZ, Mehmet; 1997, Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları, İstanbul.
- ÖZCAN, Abdülkadir; 1995, Zübde-i Vekâyi'ât (ZV), Ankara.
- PAKALIN, M.Z; 1983, OsmanlıTarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul.
- PAŞA, (Mustafa Nuri Paşa); 1284, Netâyıcı'l-vukû'ât, C. III, Matba'a-i Âmire, İstanbul. PAŞA, (Mustafa Nuri Paşa), 1987, Netâyıcı'l-vukû'ât, III-IV, haz. Neşet Çağatay, Ankara.
- RESMÎ, (Ahmed Resmî Efendi); 1269, Sefînetü'r-rü'esâ, İstanbul. RODER, Karl; 1982, Austrians Eastern Question 1700-1780, New Jersey.
- SEKBÂNBAŞI, (Koca Sekbânbaşı), tsz., Hulâsatü'l-kelâm fî reddi'l-avâm, neşr. Abdullah Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser.
- SIRMA, İ.S; 1981, "Yemen Valisi Osman Nuri Paşa'nın Yolsuzluklarına Dâir İmzasız bir Lâyiha", İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 10, İstanbul.
- SÜREYYA, (Mehmed Süreyya); 1311, Sicill-i Osmânî, C. II-III-IV, İstanbul.
- ŞEN, Adil; 1995, İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-ümem, Ankara.
- TOEM, (Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmu'ası), Tatarcık Abdullah Molla, "Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâla'ât", sene 7 ve 8.
- TOEM, (Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmu'ası), Mehmed Şerif Efendi (Defterdar), "Nizâm-ı Devlet hakkında Mütâla'ât", sene: 7, cüz: 38.
- UĞUR, Ahmet; 1987, Osmanlı Siyâset-Nâmeleri, Kayseri
- UZUNÇARŞILI, İ.H; 1988, Osmanlı Tarihi, IV/II, Ankara.
- ÜNVER, Süheyl; 1969, "XIII. Yüzyıl sonunda Pâdişâha bir Lâyiha", Belleten.
- WRIGHT, J.R. Walter Livingston; 1935, Nesâyihi'l-vüzerâ ve'l-ümerâ, London.

**TRADITIONS OF REPORT WRITINGS SUBMITTED RULERS WITH PARTICULAR
REFERENCE TO XVIII CENTURY OTTOMAN PERIODS**

Asoc. Prof. Ali İbrahim SAVAŞ

Kırkkale University, Department of History

ABSTRACT

In Turkish history, there are numerous works in the type of reports which were written by ulemâ or statesman. These were presented to the rulers from time to time, in order to point out the general principles that should be practiced and the state itself. The first examples of this kind of reports are Kutadgu Bilig' of Yusuf Has Hâcib and 'Siyâsetnâme' of Nizâmülmülk. It can be seen that, the tradition continued in the later periods of the Turkish history. It is also known that, these type of works increased from the end of the XVth century. It is possible to evaluate the reports in two different groups in respect of its period that was written: the reports that were written without an order, until the beginning of the XIXth century; the reports that were written due to an order in XIXth century. It is also possible to divide these works into two groups according to their contents, as the reports written about general matters and specific matters.

Key Words:

Statesman, Ulemâ, Reports.

Тезисы и Предложения в Османских
Реформаторских Проектах в Свете Традиции
Лайиха

Доц. Др. Али Ибрагим Саваш
Преподаватель Университета Кырык-кале

РЕЗЮМЕ

В турецкой истории много произведений типа *Лайиха*. Эти произведения, написанные государственными и религиозными людьми (улема), и предоставленные время от времени правителям, содержат общие принципы, которым должны были следовать высшие представители и организации государства. "Кутадгу Билиг" Юсуфа Хас Хаджиба и "Сийасат-наме" Низамулмюлка являются первыми экземплярами этого типа. Известно, что число таких произведений особенно увеличилось к концу XVI века.

Произведения указанного типа можно подразделить на две группы: 1) написанные до XIX века и без всякого заказа; 2) написанные после XIX века заказные произведения. И с точки зрения содержания они подразделяются на две группы: произведения, написанные на общие и специфические темы.

Слова-ключи :

Государственный Человек, Улема, Лайиха